

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

CƏFƏROVA KÖNÜL YASİN QIZI

AZƏRBAYCAN KLASSİK AŞIQ ƏDƏBİYYATININ LEKSİK
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM-060201-Azərbaycan dili

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYASI

Elmi rəhbər: F.Z.ƏHMƏDOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı - 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I fəsil. Lüğət tərkibi	7
1.1. Klassik aşığı poeziyasında işlənən dialektizmlər və məişət sözləri.....	7
1.2. Aşığı poeziyasında məişət sözləri	22
1.3. Klassik aşığı poeziyasında işlənən sinonimlər	21
1.4. Klassik aşığı poeziyasında işlənən antonimlər.....	30
II fəsil. Klassik aşığı poeziyasında işlənən məcazlar	38
2.1. Dil sistemində məcazların yeri.....	38
2.2. Klassik aşığı poeziyasında metafora.....	41
2.3. Aşığı poeziyasında metonimiya	49
2.4. Aşığı poeziyasında sinekdoxa	53
2.5. Aşığı poeziyasında epitet və təşbehlər.....	55
Nəticə	67
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	69

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Aşiq poeziyasının və ümumən, aşiq sənətinin ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı, bu sənətin ümumi məsələləri folklorçuluq, ədəbiyyatşünaslıq baxımından hərtərəfli tədqiq olunsa da dilçilik problemləri mövqeyindən hələ kifayət qədər araşdırılmamışdır. Halbuki, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçid mərhələsi rolu oynayan aşiq poeziyasının klassik nümayəndələrinin yaradıcılığı dilimizin tarixi inkişaf proseslərinin, həm də bir sıra digər problemlərinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrindən biridir. Klassik aşiq poeziyası həm dildə gedən proseslərin tarixi inkişafı, həm də dilin tipoloji problemləri baxımından son dərəcə zəngin material verir. Deməli, klassik aşiq poeziyası dilinin araşdırılması zəruriliyinin iki əsas səbəbi var. Birincisi, aşiq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bütövlükdə aşiq sənətinin tədqiqi işinin tərkib hissəsi kimi mühüm bir funksiya yerinə yetirir. Yəni bu tədqiqatlar ilk növbədə, aşiq sənətinin daha dolğun öyrənilməsi üçün lazımdır. İkincisi, aşiq poeziyasının linqvistik tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan dilinin hərtərəfli öyrənilməsi işində indiyə qədər yol verilmiş boşluqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Həm də bu zaman dilçiliyin, demək olar ki, bütün əsas sahələri üzrə elmi problemlərin daha əsaslı şəkildə qoyulmasına və həll edilməsinə imkan yaranır. Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığının şərtləndirən amillərdən biri də budur.

Tədqiqatın obyektini klassik aşiq poeziyasında işlənmiş leksik- semantik kateqoriyalar təşkil edir. **Tədqiqatın predmeti** Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

1. Klassik aşiq poeziyasının yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq.
2. Klassik aşiq poeziyasının lüğət tərkibində dialektizmlərin yerini müəyyənləşdirmək
3. Klassik aşiq poeziyasında məişət sözlərinin işlənmə səbəblərini təhlil etmək.
4. Klassik aşiq poeziyasında mətni və mütləq sinonimlərin bədii ifadə vasitələri imkanlarını tədqiq etmək.
5. Klassik aşiq poeziyasında işlənmiş antonimləri üslubi fiqur kimi müəyyənləşdirmək.
6. Klassik aşiq poeziyasında metaforaların işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil etmək.
7. Aşiq poeziyası nümayəndələrinin metonimiyalardan istifadə ustalılıqlarını aşkara çıxarmaq.
8. Sinekdoxa və təşbehlərin klassik aşiq poeziyasında işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. İndiyə qədər ədəbi dil üzrə aparılan müxtəlif xarakterli dilçilik araşdırmalarında tədqiqatçıların diqqəti əsasən yazılı ədəbiyyat materialları üzərində cəmləşmiş, maraqlı və orijinal nümunələrlə zəngin olan aşiq poeziyası isə diqqətdən kənar qalmışdır.

Aşiq Qurbani əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı professor Q. Kazımov yazmışdır: “Milli ədəbi dilimizin inkişaf yolunun tədqiqi prosesində xalqın öz dilində danışan, ədəbi dilin əsl səviyyəsini, təbii mənzərəsini əks etdirən ədəbiyyatı dördüncü, beşinci plana keçirmiş, savadlı təbəqə üçün yazan klassik sənət ustalarının dilin ədəbi dilin inkişafı üçün əsas meyar kimi götürmüşük” (28, 125).

Yol verilmiş bu nöqsanı aradan qaldırmaq üçün aşiq poeziyası nümunələrinin dilçilik araşdırmalarına cəlb olunması vacibdir. Deyilənlər aşiq poeziyası dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də aiddir. Tədqiqatın elmi yeniliyi də bununla bağlıdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusən də onun peşəkar

ədəbi yaradıcılıq sahəsi sayılan aşiq ədəbiyyatı janr və forma əlamətlərinə görə son dərəcə zəngindir. Qədim və çoxcəhətli aşiq sənəti xalqımızın milli bədii təfəkkürünün ən səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin zəngin leksik-semantik potensialını da özündə əks etdirir.

Tarixi kökləri ilə qədim ozan sənətinə bağlı olan, bu zəngin bünövrə üzərində misilsiz inkişaf yolu keçərək sənət meydanına ölməz bədii yaradıcılıq nümunələri çıxaran Azərbaycan klassik aşiq poeziyası həm də dilimizin əzəmətli tarixi abidəsi kimi dəyərləndirilməli və bu baxımdan hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməlidir. Özünü xalqın bədii təfəkkürünün ifadəçisi kimi təsdiq edən aşiq, həm də şifahi xalq sənətinin çoxəsrlik inkişafı boyu cilalanaraq yüksək kamillik səviyyəsinə çatmış dil sərvətinin qoruyucusu və daşıyıcısı olmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı bütövlükdə tarixən yazılı ədəbiyyata nisbətən daha qədim olduğu kimi, onun mühüm tərkib hissəsi olan aşiq poeziyası da qədim əsrlərdən başlayaraq çox zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, eyni zamanda yazılı ədəbi dilin də təşəkkülünə böyük təsir göstərmişdir. Görkəmli dilçi alimimiz, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “Belə bir faktı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, ümumiyyətlə yazı meydana çıxmazdan çox əvvəl mövcud olan şifahi şeir ənənələri yazılı ədəbi dilin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də xüsusən ilk dövrlərin yazılı ədəbi dil abidələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün məhz şifahi ədəbi dil zəmininin nəzərə alınması olduqca zəruridir” (12, 73).

Bu baxımdan şifahi ədəbi dilin ən mühüm daşıyıcılarından olan aşiq poeziyası kifayət qədər zəngin, bir çox cəhətdən hətta yazılı ədəbi dildə ifadəsini qismən az tapmış, canlı danışıq dilinə, dialekt və şivələrə əsaslanan linqvistik material verir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Azərbaycan dilinin tarixini, tarixi dialektologiyanın daha ətraflı və sistemli tədqiqi hələ də bəzi nəzəri müddəaların dəqiqləşdirilməsini, folklor nümunələrini dilimizin bədii materialları kontekstində araşdırılmasını tələb edir. Düşünürük ki, dissertasiyada əldə edilmiş elmi qənaətlər bu ehtiyacın ödənilməsində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrindən dil tarixinə, dialektologiyaya, etimologiyaya və üslubiyyətə aid kursların təşkilində istifadə etmək olar.

Dissertasiyada təsviri və tarixi – müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Aşıq şeirində Azərbaycan dilinin digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı zəngin leksik-semantik imkanları da özünü son dərəcə əhatəli şəkildə büruzə verir və dilimizin bu sahəyə aid incəliklərinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.
2. Klassik aşıq sənəti nümayəndələrinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və aşkara çıxarılan dəlillərin ədəbi dilimizin inkişafı mövqeyindən qiymətləndirilməsi bütövlükdə ədəbi dilimizin inkişaf meyllərini müəyyənləşdirmək imkanlarını xeyli genişləndirir.
3. Azərbaycan dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tarixi inkişaf tendensiyalarını və ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə onun tədqiq mənzərəsini müəyyənləşdirmək üçün böyük imkanlar verən klassik aşıq poeziyası araşdırmalara, demək olar ki, cəlb edilməmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

LÜĞƏT TƏRKİBİ

1.1. Klassik aşiq poeziyasında işlənən dialektizmlər və məişət sözləri

Ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı qollarının materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, bütün tarixi mərhələlərdə ədəbi dilin saflığı, gözəlliyi üçün örnək xalq dili olmuşdur. Buna görə də xalq sənətinin nümayəndəsi, xalq həyatının bütün sahələri kimi onun canlı dilinə də daha yaxın olan aşığın poetik dili bu cəhətdən yazılı poeziyanın dilindən müsbət mənada fərqlənir.

“Azərbaycan dilinin zəngin dialekt və şivələri, demək olar ki, bütün dövrlərdə söz sənətkarlarını çox maraqlandırmışdır. Klassik şair və yazıçılarımız bu vasitələrdən geniş istifadə etmişlər” (31, 259).

Göstərilən fikir yazılı ədəbiyyat qədər, bəlkə ondan da artıq aşiq şeirinin dilinə aiddir. Klassik aşiq poeziyasının dilində işlənmiş dialektizmlər iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. Belə ki, bir qrup dialektizmlər ancaq bir dialekti, məhdud arealı əhatə etdiyi halda, digərləri bir çox dialektlərdə işlənir, yaxud mətnin ümumi mənasına görə anlaşılır. Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

Ovçu olan bəslər alıcı quşu,
Sərraflar tanıyar qiymətli daşı
Bir oğul atadan artırsa işi,
El içində ona tavar deyərlər.

(Xəstə Qasım, “Deyərlər”)

Adı Tər lan, özü tər lan balası,

Cilvələnib tərlan kimi.

Üzün görən xəstə düşür mütəssil,

Turuncun növrəstə nübarı kimi.

(Aşıq Ələsgər, “Kimi”)

Göründüyü kimi, misallar müxtəlif dialektlərə mənsub olan aşıqların əsərlərindən götürülmüşdür. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində tavar sözünün bir-birinə yaxın bir neçə leksik mənası qeydə alınmışdır. Bu söz Cənubi Azərbaycan dialektlərində “çalışqan”, “bacarıqlı”, Qarabağ, Qazax, Şamaxı şivələrində “tərlan” mənalarda işlədilir. Quba şivəsində həmin sözün “cavan camış” mənasında işlədilməsinə təsadüf edilir. Görünür, dilimizin ötən çağlarında indikindən çox fəal olmuş həmin söz sonralar passivləşərək əvvəlcə bəzi məna çalarlarını, daha sonra isə ümumişləkliyini itirərək dialekt leksikasında sabitləşmişdir.

Eyni inkişaf yolunu klassik aşıq poeziyasının dilində tez-tez rast gəlinən “qara” sözü haqqında da demək olar. Bu söz müasir ədəbi dilimizdə rəng bildirən sifət kimi bir nominal sayılsa da, dialekt və şivələrdə “yazı” (qaraya baxmaq), “yoldaşlıq” (qara vermək), plov üçün xuruş və sair mənalarda işlənməkdədir. Qədim mənbələrdə isə bu sözün “böyük”, “sıx” mənalara rast gəlinir.

Müxtəlif dialektlərə mənsub aşıqların dilində işlədilən “ulus” sözü də vaxtilə ədəbi dildə işlənən leksik vahid olmuş, sonralar arxaikləşərək ədəbi dildə başqa sözlə əvəzlənmiş, izlərini isə dialekt və şivələrdə saxlamışdır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, klassik aşıq poeziyasının dilində leksik dialektizmlərlə dövrün ədəbi dilindəki ümumişlək sözlər arasında dəqiq sərhədi müəyyənləşdirmək asan deyil. Belə ki, müasir ədəbi dilimiz üçün arxaizm və ya dialektizm kimi səciyyələndirilən “yaşıрмаq”, “varmaq”, “döşürmək”, “nimtənə”, “cövüz”, “qarğanmaq”, “nəmər”, “barxana” və sair kimi yüzlərlə söz ötən əsrlərdə aşıq poeziyasının dilində işlənərkən ümumişlək olmuş, sonralar passiv lüğət fonduna keçmişdir. Aşıq poeziyasında geniş işlənən “ulus” sözünün nümunəsində dediyimiz fikir öz təsdiqini tapır:

Bülbüllər uçdu gülümdən,

Oldum ulusu-elimdən,

Abbas qara qul əlindən

Qan ağlayıb gəzə dağı.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Məzə dağı”)

Gözəl, səndə nə qaydadı,

Gedəni yoldan eylərsən.

Salarsan eşqin oduna,

Ulusdan, eldən eylərsən.

(Xəstə Qasım, “Yoldan eylərsən”)

Bu misallar müxtəlif dialekt və şivələri təmsil edən aşıqların şeirlərindən götürülmüşdür və göründüyü kimi “ulus” sözü bütün misallarda eyni mənada işlənmişdir. Çox zaman həmin söz özünün leksik qarşılığı olan “el” sözü ilə qoşa, paralel işlədilmiş, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində ona nisbətən işləklidən qalaraq dialekt mühitində mühafizə olunmuşdur.

Beləliklə, “tavar” və “ulus” sözlərinin təhlili göstərir ki, bir çox dialekt sözləri əvvəllər dilimizin ümumişlək leksikasına daxil olaraq daha geniş dairədə işlənmişdir.

Klassik aşıq poeziyasının dilində elə dialektizmlərə də təsadüf olunur ki, onlar daha məhdud arealda-yalnız bir dialekt hüdudlarında işlədilir və anlaşılır. Hətta bunlar içərisində elə sözlərə də rast gəlinir ki, onlar mənası müasir dilimiz üçün anlaşılıq deyil, onların mənasını yalnız ehtimal yolu ilə müəyyənləşdirmək olur. Məsələn, XVIII əsrin sonu, XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratmış, Şəmkir şivəsini təmsil edən Yəhya bəy Dilqəmin leksikonunda “mürcümlənmək” sözüne təsadüf edilir:

Zülfü mürcümlənib, yenib buxağa,

Hüsnü zinət verir qəsrə, otağa,

Calallı canana, o şəbçirağa,

Dilqəmi-xaqana dedin, nə dedi?

(Yəhya bəy Dilqəm, “Nə dedi”)

Bu söz nə Azərbaycan dilinin dialektologiyasına dair tədqiqatlarda, nə də filoloji lüğətlərdə qeydə alınmışdır. Şeir bəndlərinin ümumi mənasından “mürcüm” sözünün “qıvrım”, “qıvrırcıq”, “üzrə tökülmüş” saç mənası verdiyi anlaşılır. İşlədilməsi bir dialekt və şivə ilə məhdudlaşan bu cür sözlərin bədii əsərlərin dilində

istifadə olunması ümumi qayda sayıla bilməz. Bu hal ona görə məqbul sayılmır ki, bu cür sözlərin işlədilməsi mətnin anlaşılmasını çətinləşdirir, şeirin ifadəlilik imkanlarını məhdudlaşdırır, əsərin dilinin ədəbi dil səviyyəsinə yaxınlaşmasına əngəl törədir.

1) Aşıq poeziyasında fonetik dialektizmlər

a) Səsdəyişməsi, yaxud əvəzlənməsi əsasında əmələ gələn fonetik dialektizmlər

Aşıq poeziyasında leksik dialektizmlərin işlənməsi aşığın təmsil etdiyi dialektin əlamətlərinin üzə çıxması ilə yanaşı, müxtəlif bölgələrin dil koloritini yaratmaq, ayrı-ayrı əşya və hadisələri real ifadə etmək, bəzən də leksik təkrarlardan qaçmaq və sair səbəblərlə bağlıdırsa, fonetik dialektizmlərin işlənməsi daha konkret dil şərtləri ilə istər alınma, istərsə də milli sözlərin yerli dialekt tələffüzünə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədardır. Fonetik dialektizmlər ədəbi dildəki sözlərdən ancaq tələffüzünə görə fərqlənir. Aşıq poeziyasında fonetik dialektizmlər həmçinin şeir texnikasının qafiyə, bölgü və sair tələblərini ödəmək məqsədilə də işlədilir. Məsələn:

Mən aqlaram zarı-zarı,
Bu zülmü götürməz tarı
Bu gələn Qurbanın yarı
Əcəb gəlsin, Pərim gəlsin!

(Qurbani, "Pərim gəlsin")

Bu bənddəki "tarı" sözü "tanrı" sözünün qafiyəni pozmaq xatirinə səsdüşümü ilə işlədilmiş variantıdır. Bu cür poetik priyom bəzən səslərin əvəzlənməsi yolu ilə də yaradılır. Aşağıdakı misal bu cəhətdən xarakterikdir:

İtirmişəm maralımı,
Bir sinəsi yaralımı,
Cündüz səbrü qəralımı,
Gecə yuxum kəsən dilbər.

(Qurbani, "Dilbər")

Burada "qərar" sözü qafiyə yaratmaq xatirinə ədəbi dildəki tələffüzünfən fərqli olaraq, dialekt variantında, "qəral" şəklində işlədilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, aşiq poeziyasında fonetik dialektizmlər dialekt tələffüzünə uyğun olaraq, səsdəyişməsi, səsartımı, səsdüşümü və səs yerdəyişməsi fonetik hadisələri nəticəsində əmələ gəlir:

Qurbani murada gəlir:

Canan gəldi burdan ötdü,

Nobat gəldi mana yetdi

Sağı dolana-dolana

(Qurbani, “Dolana-dolana”)

Farağat evimdə otduğum yerdə,

Oxuyub elmimə çatdığım yerdə,

Bir şirin yuxuda yatdığım yerdə

İçiriblər mana bada, gəlmişəm.

(Qurbani, “Gəlmişəm”)

Misallardakı “mana” sözü “mən” şəx əvəzliyinin “ə” saitinin “a” saiti ilə əvəzlənməsi yolu ilə dialekt tələffüzünə uyğunlaşdırılmış şəkildir. Həmin hadisə “badə” sözünün “bada” variantında işlədilməsində də müşahidə olunur. “Nobat” sözü “növbə” sözünün, “sağı” sözü isə “saqi” sözünün dialekt variantlarıdır.

Belə fonetik dialektizmlər vasitəsilə bu və ya digər aşığın dialekt (deməli, həm də bölgə) mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək mümkündür. Bəzən filoloji ədəbiyyatda hər hansı bir aşığın bu və ya digər regionda yaşayıb yaratması haqqında ehtimal yolu ilə fikir yürüdülmür. Halbuki, fonetik, leksik və qrammatik dialektizmlərin diqqətli tədqiqi, müqayisə və tutuşdurulması yolu ilə bu barədə daha dəqiq və elmi fikir söyləmək mümkündür.

Aşiq poeziyasında rast gəlinən fonetik dialektizmlərin bir çoxu söz sonunda cingiltili samitlərin karlaşaraq, yaxud kar samitlərin cingiltilərək tələffüz edilməsi yolu ilə yaranır ki, bu hadisə bəzən dialekt yol, ədəbi tələffüz normalarını gözləmək prinsipi ilə baş verə bilər. Bu halda aşiq poeziyası nümunələri yazıya alınarkən, yaxud çap edilərkən tələffüz variantını əsas götürməyə ehtiyac yoxdur. Bu aşiq poeziyasına dair kitabların əksəriyyətinə xas olan qüsurdur. Məsələn:

Bağda səhər qarşı gəlir işvə-nazlı dilbərim,

Qələm qaşlı, ay qabaxlı, xumar gözlü dilbərim,
Ay buxaxlı, gül yanaxlı, günəş üzlü dilbərim,
Hər tərəfdən bircə busə ver, qadasın aldığım.

(Aşiq Məhəmməd Varxiyanlı, “Qadasın aldığım”)

Bu bənddəki “yanaq”, “buxaq”, “qabaq” sözləri tələffüz variantında verilmiş, bununla da həm orfoqrafiya, həm də orfoepiya prinsipləri pozulmuşdur. Tərtibçilər ədəbi dilimizdə bir çox sözlərin tələffüzünün yazılışından fərqlənməsinin qanunauyğun olduğunu, sonu “q” samiti ilə bitən ikihecalı sözlərin tələffüzü zamanı həmin səsə qarşılıqlı əvəz olunmasını (q – x) nəzərə almamışlar. Buna görə də bu sözləri orfoqrafiyadan uzaqlaşdırıb tələffüz variantına üstünlük verməyə ehtiyac yox idi.

Klassik aşiq poeziyasının dilində fonetik dialektizmlərin işlənməsi baxımından aşağıdakı hallar xarakterikdir.

Qurbani der: bura gəldim yar üçün,
Kəs ciyərim, doğra bağrım yar üçün,
(Qurbani, “Yara üz”)

Ölübdü bülbülüm, lal olub bağlar,
Saralıb, savılıb güllər ağlaram.
(Aşiq Pəri, “Ağlaram”)

Aralığa düşüb Məhərrəm ayı,
Layiq deyil, anda deyib güləsən.
(Aşiq Pəri, “Dilə sən”)

Yar yanında yastanaram mən yüz il,
Sən taza qonçasan, mən şeyda bülbül,
(Xəstə Qasım, “Sevidiyim”)

Misallardakı “der” (“deyir”), “savılıb” (“sovulub”), “anda” (“onda”), “taza” (təzə), “qonça” (“qönçə”) kimi sözlər fonetik dialektizmlərdir. Bunların bir qismi ədəbi dil sözlərinin dialekt tələffüzünə uyğunlaşdırılması yolu ilə, bir qismi isə şeirlərdə qafiyə yaratmaq məqsədilə işlədilmişdir. Bu qəbildən olan, yəni səs dəyişməsi, əvəzlənməsi nəticəsində əmələ gələn fonetik dialektizmlər bir tərəfdən

sözlərin ədəbi tələffüzdən uzaqlaşmasına səbəb olursa, digər tərəfdən şeirlərdə yerli koloritin, canlı xalq danışığı üslubunun qorunmasına imkan yaradır. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, fonetik dialektizmlər poeziyada emosional- ekspressiv çalarlıqlar yaratmağa xidmət etmirlər, yəni heç bir bədii-estetik funksiya daşımirlər.

Aşıq poeziyasında çox tez-tez təkrar olunan, bu poeziyanın dili üçün xarakterik olan fonetik dialektizmlər sırasında aşağıdakıları göstərmək olar:

Hər kim versə yardan mana bir xabar,

Şirin canım ona müjdə qılım, yar.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Yar”)

Eşqin sitəmindən, çarxın əlindən

Saralıb gül kimi solan məni gör!

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Məni gör”)

Otuz altı hansı bağman bağıldı?

Yetmiş iki hansı bina tağıldı?

(Aşıq Valeh, “Söhbət aç”)

İyid qalsa gər qatardan,

Tay-tuşuna çata bilməz.

(Xançoban, “Bilməz”)

Saxlaram hicranda qəmli başımı,

Axtarıb tapmanam ol sirdaşımı,

(Məlikballı Qurban, “Bilirmi”)

Bu cür misalların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, klassik aşıq poeziyasının dili fonetik dialektizmlərlə zəngindir. Bu materiallar Azərbaycan dilinin, demək olar ki, bütün dialekt və şivələrini əhatə edir. Misal gətirdiyimiz bədii nümunələrdəki fonetik dialektizmlər sözün müxtəlif yerlərində dialekt tələffüzü üçün xarakterik olmayan səslərin əvəzlənməsi, ahəng qanununa uyğun olmayan sözlərin ona uyğunlaşdırılması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Belə ki, misallardakı “mana” (“məne”), “xabar” (“xəbər”), “çərx” (“çarx”), “anda” (“onda”), “bağman” (“bağban”), “iyid” (“igid”), fonetik dialektizmləri səs dəyişməsi nəticəsində yaranmışdır.

b) Səsartımı nəticəsində yaranan fonetik dialektizmlər

Klassik aşığı poeziyasındakı fonetik dialektizmlərin başqa bir qrupu isə səsartımı nəticəsində əmələ gəlir. Bu baxımdan aşığı poeziyasında təsadüf edilən dialektizmlər ədəbi dildəkilərdən fərqlənir. Əsl Azərbaycan sözlərinin fonetik xüsusiyyətlərinə görə bir heca daxilində iki samit yanaşı işlənmir. Bu samitlərin ya əvvəlinə, ya da ortasına sait, əsasən “i” saiti artırılır. Aşığı poeziyasında səslər sözlərə müxtəlif mövqələrdə - həm əvvəldə, həm də ortada artırıla bilər. Aşağıdakı misallara diqqət yetirək:

Dedim: Ay qız, küsdüm, səndən əl çəkdim,

Həlbət bir yadına salırsan, - dedi.

(Aşığı Alı, “Dedi”)

O ruhdu, əmanətən verilir,

İlqar, iman diriliyin gülüdü.

(Aşığı Alı, “Uludu”)

Başına döndüyüm vəfalı dilbər,

İrəngin dağlardan lala gətiri.

(Qurbani, “Gətir”)

Zanbağı-yasəmən, bərgi-ireyhan,

Fəslı-bahar, gülüstanım, xoş gəldin!

(Qurbani, “Xoş gəldin”)

c) Səsdüşümü nəticəsində yaranan fonetik dialektizmlər

Klassik aşığı poeziyasının dilində səsdüşümü ilə yaranan fonetik dialektizmlər də səsartımı ilə yarananlar qədər çox işlənilir. Müşahidələr göstərir ki, bir sıra hallarda səs düşməsinə də təsadüf olunur. Məsələn:

Bizim bağda gül dərginən,

Sıx köksünə, tel hörgünən,

Ağ üzdən busə verginən,

Əsmə, qadasın aldığı!

(Qurbani, “Qadası aldığı”)

Burada “əsmə” sözünün səsdüşümü nəticəsində yaranmış fonetik dialektizm olduğu dərhal nəzərə çarpmır. Bu sözün ilkin variantını ilk baxışdan müəyyən etmək də mümkün olmur. Yalnız bəndin ümumi kontekstinin mənasını ehtimal yolu ilə bərpa etdikdə “əsmə” sözünün bir neçə səsin düşməsi yolu ilə “əsirgəmə” sözündən əmələ gəldiyi aydın olur. Bu cəhət aşiq poeziyasında səsdüşümü yolu ilə yaranan fonetik dialektizmlərin ədəbi dildəki sözlərdən ciddi şəkildə fərqləndiyini göstərir. Bu təsəvvürü tam dəqiqləşdirmək üçün daha bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək:

Doymadım yarın dilindən,

Qucmadım incə belindən,

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Getdi”)

Qurbani, sözlərin yarasta söylə,

Sızıldaşır yaram, yar, asta söylə,

(Qurbani, “Yetincə”)

Ellər getdi yaylağını bellədi,

Bildir o dağları gəzən necoldu?

(Bağban Məhəmməd, “Necoldu”)

Misal gətirilən nümunələrdəki “qucmadım” (“qucaqlamadım”), “yarasta” (“yara asta”), “necoldu” (“necə oldu”) kimi sözlər dialekt tələffüzünün və ya şeir ölçüsünün tələbilə səs və hecaların düşməsi yolu ilə yaranmış fonetik dialektizmlərdir.

2) Aşiq poeziyasında morfoloji dialektizmlər

Elmi dilçilik ədəbiyyatında göstərildiyi kimi, morfoloji dialektizmlər ədəbi dildəki sözlərdən morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Klassik aşiq poeziyasında morfoloji kateqoriyaların, məsələn, ismin hallarının, yaxud feilin şəkillərinin ədəbi dildəkindən fərqli təzahürlərinə əsaslanan morfoloji dialektizmlərə rast gəlinir. Buna görə də araşdırma zamanı daha çox şifahi ədəbi tələffüz norması ilə canlı danışiq dilinin qovuşma nöqtəsində yerləşən dil faktları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Klassik aşiq poeziyası nümunələri yalnız yazıya alınmış materiallar əsasında tədqiq olunduğuna görə burada canlı danışiq zamanı meydana çıxan morfoloji dialekt hadisələrini – morfemlərin fərqli tələffüz variantlarını əhatə etmək imkan xaricində

olmuşdur. Araşdırılan nümunələr ilk növbədə aşiq poeziyası nümunələrinin yazıya alınması və nəşri prosesində öz spesifikliyini qoruya bilmiş morfoloji dialektizmlərdir. Bunlar əsasən söz kökünə qoşulan şəkilçilərin ədəbi dildəkindən fərqli tələffüzü, həmçinin yazılış variantından seçilməsi yolu ilə əmələ gəlir.

Aşiq poeziyasında təsadüf olunan bu tip morfoloji dialektizmlər forma və məzmunca çox rəngarəngdir. Bu, aşiq poeziyasının canlı danışiq dilinə yaxınlığı ilə əlaqədardır. Morfoloji dialektizmlərin ən çox rast gəlinən təzahür forması köklə şəkilçilər arasındakı assimilyasiya ilə bağlıdır. Kökün təsiri ilə şəkilçilərdə baş verən dəyişiklik ədəbi dil səviyyəsində də geniş müşahidə olunan hadisədir. Təbii ki, bu hadisənin aşiq poeziyasının dilində daha çox təsadüf olunması canlı danışiq dilinin təsiri ilə səciyyəvidir və ədəbi dil normaları səviyyəsində qiymətləndirilə bilməz. Aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Örtübdü başına şal qəza işin,
Qoymuyun dannıya el qəza işin,
Qurbani der: get-gör ol qəza işin,
Tər lan avın almış, ayə, sar indi.

(Qurbani, “Əsər indi”)

Bu bəndin ikinci misrasındakı “danlaya” sözündə iki assimilyasiya hadisəsi ilə üzləşirik. Birinci halda söz kökündəki “n” samiti “l” samitini məxrəc və akustik cəhətdən özünə yaxınlaşdıraraq tam assimilə etmişdir. Beləliklə, söz “danna” şəklinə düşmüşdür. İkinci halda isə “a” saiti “y” samitinin təsirinə məruz qalaraq qapalı “ı” kimi tələffüz olunur. Birinci assimilyasiya dialekt tələffüzü ilə bağlıdırsa, ikinci ədəbi dil üçün səciyyəvi olan hadisədir. Eyni hadisə “ilə” qoşmasının samitlə başlanan sözə qoşulması zamanı da baş verir:

Yaralandım ürəyimin başınnan,
Yara deynən, yaralarım bağlasın,
Oxlanmışam kirpiyinnən, qaşınnan,
Mən ölürəm, onu allah saxlasın.

(Qurbani, “Bağlasın”)

Bu misalda birinci misradakı “başınnan” sözü ilə üçüncü misradakı “kirpiyinnən”, “qaşınnan” sözləri zahirən eyni qafinən təzahürü kimi görünür. Halbuki, birinci sözdə assimilyasiyaya məruz qalan çıxışlıq hal şəkilçisi, sonrakılarda isə “ilə” qoşmasıdır. Hər iki halda dialekt tələffüzünün təsiri ilə şeirin dili canlı danışıq üslubuna yaxınlaşdırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışıq dilinin, o cümlədən aşığı poeziyasının təsiri ilə bu cür tələffüz və hətta yazı şəklinə müasir ədəbi dildə də rast gəlinir.

Aşığı poeziyasında təsadüf olunan morfoloji dialektizmlərin bir qrupu da “m” və “n” samitlərindən sonra artırılan çıxışlıq hal şəkilçilərində assimilyasiya hadisəsi ilə bağlıdır. Belə ki, bu zaman sonor samitlərin təsiri ilə şəkilçinin “d” samiti dəyişikliyə uğrayaraq onların məxrəcinə yaxındır. Ədəbi tələffüz norması üçün də səciyyəvi sayılan bu morfoloji hadisəyə aşığı poeziyasının dilində daha çox təsadüf olunur:

Ələsgər keçibdi namus, arınnan,
Aləm yata bilməz ahu zarımnan,
Boşasam, qorxuram oğlannarımnan,
Boşaya bilmirəm, qana düşmüşəm.

(Aşığı Ələsgər, “Düşmüşəm”)

Bu misralarda “m” və “n” sonor samitlərinin təsiri ilə çıxışlıq hal şəkilçisinin “d” samitinin assimilyasiyaya məruz qalması nəticəsində “arınnan” (“arından”), “zarımnan” (“zarımdan”), “oğlannarımnan” (“oğlanlarımdan”) morfoloji dialektizmləri yaranmışdır. Bu hadisə ədəbi tələffüz səviyyəsində fəaliyyət göstərən orfoepik normadır, buna görə də bu dəyişməni yazıya gətirərək sözlərin orfoqrafiyasını pozmağa ehtiyac yox idi. Yəni bu sözlərin yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olması onsuz da ədəbi dil normalarına uyğundur.

3) Aşığı poeziyasında leksik dialektizmlər

Klassik aşığı poeziyasının dilində müasir ədəbi dilimizdəkilərdən fərqlənən, ancaq ədəbi dildə qarşılığı olan çoxlu miqdarda leksik vahidlərə rast gəlinir. Bu cür sözlər yalnız müəyyən regionda, konkret dialekt mühitində yaşayanlar üçün anlaşılıq olduğu üçün ədəbi dildə işlənmir. Aşıqlar canlı danışıq dilinin dialekt və şivələrinin

fəal daşıyıcıları olduqları üçün onların dilində leksik dialektizmlərə çoxlu miqdarda rast gəlmək olur. Aşağıdakı misala diqqət yetirək:

Qurbani der: bu dərdləri biləsiniz,
Qohum-qardaş yığılıban gələsiniz,
Adna axşamında bəlgə qoyasız,
Kəsilə qovğası, qalı qızların.

(Qurbani, “Qızların”)

Ədəbi dildə işlənməyən “bəlgə” sözü bir sıra dialektlərdə oğlan evindən qız evinə göndərilən nişan mənasında işlədilir. “Bəlgə qoymaq” ifadəsi nişan taxmaq mənasını verir. Bu söz bəzi hallarda müasir bədii əsərlərin dilində yerli dil koloritini saxlamaq məqsədilə işlədilir.

Bəzi hallarda aşırıq poeziyasının dilində eyni anlayışı ifadə etmək üçün bir-biri ilə sinonim olan müxtəlif leksik dialektizmlərin işlənməsinə də təsadüf edilir. Məsələn:

Dəli könlüm, qalx ayağa, məclisi alşan eylə,
Bülbül kimi gül eşqinə naləvü-əfğan eylə.
Ovçu isən, bərələrdə gözləgilən maralı,
Daldala sən seyraqıbdan sirrini pünhan eylə
(Aşırıq Məhmməd Varxiyanlı, “Eylə”)

Yaşır, gül camalın, yaşır,
Rəqibin gözü qamaşır.
Zərnişan şəddə yaraşır
Sənin kimi incəbelə

(Mücrüm Kərim, “Gilə”)

Bu misallardakı “daldalamaq” və “yaşırmaq” sinonim sözlərinin ədəbi dildəki qarşılığı “gizlətmək” sözüdür. “Daldalamaq” sözü müasir dialektlərimizdə də geniş işlədilir, “yaşırmaq” sözü isə qismən arxaikləşmişdir. Yeri gəlmişkən, bu sözə “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də tez-tez təsadüf olunur.

Aşıq poeziyasında rast gəlinən leksik dialektizmlər ən çox insanların gündəlik həyat tərzilə bağlı, məişət leksikasına daxil olan sözlərdən ibarətdir. Bu cəhətdən aşağıda göstərilən misallar xarakterikdir:

Yükənibdi qətlə-qatır, barxanam,

Fənadan üqbayə köçüb gedirəm.

(Aşıq Alı, “Gedirəm”)

Zal oğlu Rüstəmi eydəlin candan,

Bükdün Süleymanı farmaşa, dünya!

(Aşıq Valeh, “Dünya”)

Qabaq tağı tər şamama bitirməz

Göy söyüddə heyva olmaz, nar olmaz.

(Xəstə Qasım, “Olmaz”)

Bir adam ki, loxma ilə dost ola,

Olar yağış ilə qar aşnalığı.

(Xəstə Qasım, “Aşnalığı”)

Ayın lam içində, sin arasında,

Yar mənə göndərdi bir cəviz indi.

(Qurbani, “İndi”)

Şeirlərdəki leksik dialektizmlər yerli koloritin ifadə olunmasına, xalqın məişətinin, adət-ənənəsinin real əks etdirilməsinə kömək edir. Qeyd etmək lazımdır ki, leksik dialektizmlərin bu keyfiyyəti müasir ədəbiyyat nümunələrinin dilində də özünü göstərir.

1.2. Aşıq poeziyasında məişət sözləri

Aşıq sənətinin xalqın gündəlik həyatı, məişət, adət-ənənələri və digər etnoqrafik cəhətləri ilə bilavasitə bağlı olması onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Buna görə də, təbii ki, xalqın həyat tərzilə, təsərrüfatı, məişəti ilə bağlı leksika aşıq poeziyasının dilində xüsusi bir təbəqə təşkil edir. Bu cəhət aşıq poeziyasının dilini normativ ədəbi dilin leksikasından xeyli dərəcədə fərqləndirir. Xalq həyatının bütün

sahələrində təsadüf edilən əşya və hadisələrin adları, hərəkət, iş, əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər məişət leksikası adlanır. Özlərinin leksik-semantik səciyyələrinə görə bu sözlər dialektizmlərə çox yaxındır, lakin işlənmə dairəsinin müəyyən bir bölgə ilə məhdudlaşmamasına görə onlardan fərqlənir.

Aşiq poeziyasında işlənən məişət leksikasının əsas spesifik əlaməti burada onların işlənmə tezliyinin ədəbi dillə müqayisədə daha yüksək olmasıdır. Burada elə şeir nümunələrinə rast gəlirik ki, onlar leksik tərkibinin xeyli hissəsi məişət sözlərindən-əmək alətləri, geyim, bəzək əşyası, yemək adları və sairədən ibarət olur. Çox zaman belə sözlərdən yalnız etnoqrafik koloriti əks etdirmək üçün deyil, eyni vaxtda həm də müəyyən bədii-üslubi ifadəliliyin təmin olunması üçün istifadə olunur.

Məsələn:

Mən qurbanam sənin kimi canana,
Olmuşam dərdindən dəli, divana,
Dağılsın otağım, ev ilə xana,
Yar, mənim gəldiyim bilmədinmi sən?

(Qurbani, “Bilmədinmi sən”)

Bu nümunədə məişət leksikasına daxil olan otaq, ev və xana sözləri sinonim cərgə kimi işlədilərək şeirə müəyyən üslubi çalar vermişdir.

Aşiq poeziyasında işlənən məişət sözlərini işlənmə əhatəsinə və leksik-semantik yaxınlıq dərəcəsinə görə müəyyən qruplara bölmək mümkündür. Aşağıdakı misallarda məişət sözlərindən istifadənin spesifikliyi aydın görünür:

Yar geydiyi atlas ilə xaradı,
Məni qoyub özgülərə varadı.
Ay ağalar, mənim baxtım qaradı,
Kitab açdım, belə gəldi fal indi.

(Xəstə Qasım, “Al indi”)

Xəstə Qasım deyər: hənək həgnəkli,
Ağ üzündə qoşa xallar bənəkli,
Atlas nimtənəli, ipək köynəkli,
Üstü-başı tirmə şallı Sənəm, gəl.

(Xəstə Qasım, “Sənəm, gəl”)

Dam üstündəki qırçıdan,
Malı çoxdu dəmirçidən,
Rəngi solmuş boyaqçıdan
Bədnəzərdən sən gəl gen gəz.

(Dəllək Murad, “Gen gəz”)

Ayağa yollayacağam deyib xalqdan mal alır bu,
Qısır qoyun, əmlik quzu, öküz, inək, kal alır bu,
Ara aşkar, ara xəlvət tümən-tümən pul alır bu,
Güllü gəbə, dərmə xurcun, tirmə, farmaş, çul alır bu.
İstər ziyarət eləsin bir də Məkkəni bu qazı.

(Dolu Mustafa, “Qazı”)

Geyinib əndamına
Əbru ətlaz, alı gözəl;
Xara don, zərin nimtənə,
Başındakı şalı gözəl;
Bəxtəvər gümüş kəmər
Qucur qəddi-dalı gözəl;
Qulağında qızıl sırğa,
Zənəxdanda xalı gözəl;
Qılıbsan hüsnün şamına,
Sən məni pərvana, Mələk!

(Aşıq Ələsgər, “Mələk”)

Arvadlar ki, əlin vurur qalağa,
Yuyarlar, gün vurur, çıxardar sağa,
Xub yaraşır sənə kimi ulağa
Noxta, torba, palan, biz, Şair Nağı!

(Aşıq Ələsgər, “Şair Nağı”)

Əynində atlaz küləcə,
Üstündən baftası qəşəng;

Qənövüz don, xara köynək,
Çəpgəni, qoftası qəşəng;
Tanrı baxtavarının
Özü xub, libası qəşəng;
Şamına pərvanəyəm,
Sərimdə sevdası qəşəng;
Saymadı aşığını,
Gözləri məstan yeridi.

(Aşıq Ələsgər, “Yeridi”)

Nümunələr göstərir ki, aşiq poeziyasında məişət sözləri həm leksik-semantik, həm də üslubi funksionallıq baxımından əhəmiyyətli rol oynayır.

Ümumiyyətlə, klassik aşiq poeziyasının dilində dialekt və məişət sözlərinin işlənmə məqamından asılı olmayaraq, onların əsas vəzifəsi həm dildə, həm də məzmununda yerli koloritin təmin olunması, xalq həyatının, xalq mənəviyyatının incəliklərinin, özəlliklərinin daha dolğun ifadə edilməsidir.

1.2. Klassik aşiq poeziyasında işlənən sinonimlər

Azərbaycan dili leksikasının tarixi inkişaf tendensiyalarını, ayrı-ayrı mərhələlərdə onun xüsusiyyətlərini, dəqiq mənzərəsini müəyyənləşdirmək üçün böyük imkanlar verən klassik aşiq poeziyası araşdırmalara, demək olar ki, cəlb edilməmişdir. Aşiq poeziyasında sinonimlər və onların işlədilməsinin üslubi cəhətlərinin öyrənilməsi bu baxımdan xüsusi maraq doğurur.

Azərbaycan dilçiliyində klassik aşiq poeziyasındakı semantik söz qrupları, o cümlədən də demək olar ki, ayrıca tədqiqat mövzusu olmamışdır. Fikrimizcə, bu problemin elmi araşdırmaya cəlb olunması daha da dərinləşdirə, dilimizin mühüm bir sahəsinə aid elmi məlumatları aşiq poeziyasının verdiyi zəngin material sayəsində bir qədər də genişləndirə bilər.

Dilçilik ədəbiyyatında qəbul olunmuş ümumi fikrə görə, sinonimlər dedikdə semantik cəhətdən bir-birinə yaxın mənə ifadə edən və müxtəlif fonetik tərkibə malik

olan leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Əgər məsələyə müasir ədəbi dil materiallarının tədqiqi mövqeyindən yanaşsaq, Azərbaycan dilində sinonimlərin yaranma yolları və üsulları, tipləri və növləri, eləcə də üslubi imkanları və digər səciyyəvi xüsusiyyətləri kifayət qədər geniş və yüksək səviyyədə araşdırılmışdır. Gəlinən ümumi qənaət belədir ki, dildə sinonimlərin başlıca funksiyası ayrı-ayrı anlayışların müxtəlif mənə incəliklərini, çalarlıqlarını vermək, ifadənin təsir gücünü, bədii gözəlliyini artırmaq, fikrin daha konkret, aydın, dəqiq və rəngarəng vasitələrlə ifadə olunmasına xidmət etməkdir.

Azərbaycan dil sinonimlərinin bu və ya digər xüsusiyyətlərini klassik aşığı poeziyası materialları əsasında təhlil etməzdən əvvəl xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, digər bədii dil nümunələri kimi aşığı şeiri də sinonimlərlə çox zəngindir. Burada sinonimlərin işlədilməsinin yazılı ədəbiyyatdan fərqlənən bir sıra spesifik xüsusiyyətləri və üslubi özünəməxsusluqları vardır. Klassik aşığı poeziyasının dilində sinonimlərin araşdırılması həm də Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin bir neçə əsrlik dövründə sinonimlərin inkişaf prosesini və cəhətləri qabartmaqla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, klassik aşığı poeziyasında işlənən sinonimlər əsas qrammatik göstəricilərinə görə geniş tədqiq olunmuş yazılı ədəbiyyat və müasir dil nümunələrində işlənən sinonimlərdən o qədər də fərqlənmirlər.

Klassik aşığı poeziyasında ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus sinonim sözlərin işlənməsinə aid fikrimizi konkret misallarla əsaslandırırıq.

Sinonim isimlər:

Qurbani der, əslim Qarabağlıdı,

Yar üzündən ürək düyün-daglıdı.

(Qurbani)

Üzün görüm, könül alsın təsəlli,

Xınatək yaxılım əl-ayağına.

(Aşığı Abbas Tufarqanlı)

Bu nümunələrdəki “ürək” və “könül” isimləri sinonimdir.

Sinonim sifətlər:

Siyah zülfün beldən aşır,

Süsən sünbülə dolaşır,

(Aşığı Abbas Tufarqanlı)

Dodağın qönçədi, dişlərin sədəf,

Saçların qüdrətdən qara, Bəyistan,

(Aşığı Ələsgər, “Bəyistan”)

Bu nümunələrdəki “siyah” və “qara” sinonimləri sifətdir.

Sinonim feillər:

Qəm əhliyəm, dindirməsən dinməyəm,

Eşq oduna alışmışam, sönməyəm,

(Qurbani)

Həsrət qoyma gözü gözə, amandı,

Yandı bağrım, döndü közə, amandı,

(Aşığı Ələsgər, “Eyləmişəm”)

Bu nümunələr “alışmaq” və “yanmaq” feillərinin sinonimliyini əks etdirir.

Ələsgər Məcnun tək yardan yaralı

Gəzər səndə dərdli nalalı, dağlar.

(Aşığı Ələsgər, “Dağlar”)

Gün kimi aləmi tutubdur adın,

İgidlər sultanı, xanı, dəli Alı.

(Aşığı Ələsgər, “Dəli Alı”)

Qeyd etdiyimiz kimi, əmələ gəlmə yollarına və əsas linqvistik göstəricilərinə görə klassik aşığı poeziyasında müşahidə olunan sinonimlər dilçilikdə yazılı ədəbiyyat və müasir dil faktları əsasında müəyyənləşdirilmiş ümumi prinsiplərə tamamilə uyğun gəlirlər. Bununla belə, aşığı poeziyasının öz spesifikliyindən irəli gələn bir sıra fərqli cəhətlər də mövcuddur. Bunlar, birinci növbədə, aşığı ədəbiyyatının şifahi sənət növü olmasından irəli gələrək dil materialına yanaşmanın daha sərbəst xarakter daşması ilə bağlıdır. Burada yazılı dildə nüfuz etməmiş dialekt və şivə leksikası daha geniş işlənir, müqayisədə müəyyən sərbəstlik müşahidə olunur, yəni bu sözlər danışıq dilimizin təsirinə daha çox məruz qalır və daha qətiyyətlə Azərbaycanlaşdırılır.

Aşıq poeziyasında sinonimlik hadisəsinə aid materialları ümumi nəzəri mülahizələr mövqeyindən gözdən keçirsək, fikirlərimiz daha əyani xarakter daşıyır.

Məlum olduğu kimi, dilimizdə sinonimlərin əmələ gəlməsinin müxtəlif yolları vardır.

1) Sinonim sözlərin biri ədəbi dildən, digəri isə dialekt və ya şivədən götürülür:

Məclisi səf-səf edib, yığnağı əlvan bəzəyin,
Qızıl, gümüş şamdanları, çırağı əlvan bəzəyin,
Döşəyin xalı, gəbə, otağı əlvan bəzəyin,
Bəlkə də mehman olub, bir gecə qalmağa gəlir.

(Aşıq Məhəmməd Varxiyanlı, “Gəlir”)

Bu misrada müşahidə olunan “məclis” və “yığnaq”, “xalı” və “gəbə” sinonim sözlərdən birinciləri ədəbi dildə, ikinciləri isə dialektlərdə daha çox işlədilir.

2) Sinonim sözlərdən biri, yaxud hər ikisi leksik şəkilçilər vasitəsilə başqa-başqa köklərdən yaradılır.

Xeyir-şərdə kasıbı yan seçərlər,
Salam verməz, kölgəlikdən keçərlər,
(Aşıq Rəcəb, “Olu”)

Mərd igidə ölüm haqdı dünyada,
Yoxsul olub, ahu-zarı çəkməyə.

(Aşıq Ələsgər, “Çəkməyə”)

Bu nümunədəki “yoxsul” sinonimi “yox” kökündən əmələ gəlmişdir.

Aşağıdakı nümunədə isə üç sinonim sözdən ikisi düzəltmə sözdür. Bu alınma sözlərin ikisi də fars mənşəlidir və hər ikisi fars dilinə məxsus inkarlıq bildirən –na şəkilçisinin köməyi ilə düzəlmişdir.:

Xəstə könül istər narı görəndə,
Ya dost dostu, ya yar yarı görəndə
(Aşıq Ələsgər, “Dayanmaz”)

Fələk Ələsgərtək oda salmasın,
Nə naxoşu belə, nə sağı belə.

(Aşıq Ələsgər, “Belə”)

Ala gözlər məni eylər nasazı,
Kəc baxar ömrümü ay üzə-üzə.

(Aşıq Musa, “Ay üzə-üzə”)

Göstərilən misaldakı “xəstə”, “naxoş” və “nasaz” sözlərinin sinonimliyi qeyd etdiyimiz prinsip əsasında yaranmışdır.

Sinonimlərin yaranmasının bəhs etdiyimiz bu prinsipinə bənzəyən başqa bir prinsip düzəltmə söz şəklində olan sinonimlərin müxtəlif leksik şəkildə eyni bir kökdən yaranmasına əsaslanır.

Bağlar xəzəl oldu, güllər pozuldu,
Mən kimi gülşəni solan varmola?

(Yəhya bəy Dilqəm, “Varmola”)

Seyri gülüstanda, Kür kənarında
Bu gün bir həsrətkeş qalıb aqlaram.

(Yəhya bəy Dilqəm, “Aqlaram”)

Klassik aşiq poeziyası nümunələrində Azərbaycan dilinin qədim qatına məxsus olan, lakin dildə baş verən sonrakı proseslər nəticəsində alınma sözlər tərəfindən sıxışdırılaraq müasir dilimizdə ya heç işlənməyən, ya da çox az işlənən sözlərə də təsadüf olunur. Bu cür sözlər uzun müddət ədəbi dillə yanaşı aşiq poeziyası nümayəndələrinin şeirlərində də müvafiq alınma sözlərlə paralel sinonim kimi işlədilmişlər. Buna görə də klassik aşiq poeziyasının dilinin bu mövqedən araşdırılması yazılı ədəbiyyatla bərabər aşiq şeirinin də tarixi leksikanın öyrənilməsi işində faydalı olduğunu bir daha sübut edir.

Məsələn, ərəb dilindən alınmış “cəhənnəm” sözü dilimizdə bərqərar olmazdan əvvəl bu mənada türk mənşəli “damu” sözü işlənirdi.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da, eləcə də bir sıra yazılı abidələrdə işlənən bu sözə klassik aşiq poeziyasında da rast gəlinir və qeyd etdiyimiz kimi, alınma “cəhənnəm” sözü ilə paralel şəkildə işlənir:

Yeddi yer, yeddi göy, yeddi də damu,
Səkkiz cənnəti-rizvana can desin.

(Aşıq Ələsgər)

Cəhənnəm xofundan, eşq havasından

Əridi, qalması yağ ürəyimdə.

(Aşiq Ələsgər)

“Damu” və “cəhənnəm” sözlərinin sinonimliyində və alınma sözün sonrakı prosesində üstünlük qazanması haqqında söylənən fikir eynilə türk mənşəli “ağı” (ağu) sözü ilə onun fars dilindən alınmış sinonimi olan “zəhər” sözünə də aiddir:

Bir mərd ilə ağı yesən, şirindi,

Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz.

(Aşiq Ələsgər)

Dərdin Aşiqə dərmandı,

Zəhər versən nuşi-candı,

(Məhəmməd bəy Aşiq)

Türk mənşəli əsl Azərbaycan sözü olan “gor” klassik aşiq poeziyasında ərəb mənşəli iki sözlə - “qəbir” və “məzar” sözləri ilə sinonim şəkildə işlədilmişdir. Maraqlıdır ki, alınma sözlərin hər ikisi müasir dilimizdə, müəyyən üslubi məqamları nəzərə almaqla, demək olar ki, bərabər hüquqlu sinonim kimi işlənir, öz sözümlər olan “gor” sözü isə arxaikləşib. Klassik aşiq poeziyasının dilində isə bu sinonimlər paralel şəkildə işlənirdi:

Qazdır məzarımı çeşmə başında,

Sal sinəm üstündən yol, incimərəm.

(Aşiq Ələsgər, “İncimərəm”)

Qardaşım yox, qəbrim üstə daş tökə,

Yarəb, mənim ağlayanım necola?

(Xəstə Qasım, “Necola”)

Aman çəkib gora gəldim qapına,

Nə gora yetirdin, nə dada, fələk.

(Zabit, “Fələk”)

“Gor” sözünün sinonim cərgədə iştirakına bənzər başqa bir hadisə də türk mənşəli “uslu” sifətinə aiddir. Qədim şifahi və yazılı abidələrimizdən yaxşı tanış olan “ağıl” mənalı “us” kökündən düzəlmiş bu söz klassik aşiq poeziyasında “ağıllı” və

“kamallı” sözləri ilə sinonim cərgə təşkil edir. Bu sözlər isə, məlum olduğu kimi, sifət düzəldən “-lı” şəkilçisi vasitəsi ilə ərəb mənşəli “ağıl” (“əql”) və “kamal” (“kəmal” sözlərindən yaranmışdır. Yəni sözlərin morfoloji quruluşu Azərbaycan dilinə məxsus olsa da, kökləri alınmadır. Göründüyü kimi burada “gor” sözü ilə olduğuna nisbətən daha mürəkkəb mənşərə ilə üzləşirik. Əvvəla, bu sinonimlərin hər ikisinin kökündə ərəb kəlmələri dursa da, onlar səslənməcə mənşəyindən xeyli uzaqlaşaraq bir növ azərbaycanlılaşmışlar. Yəni “əql” yox, “ağıl”, “kəmal” yox, “kamal” kimi işlənirlər. Eyni zamanda “us” kökündən əmələ gəlmiş “uslu” sözü kimi bu sözlərin də hər ikisi Azərbaycan dilinə məxsus leksik “-lı” şəkilçisi qəbul edərək ikinci dəfə milliləşməyə “məruz qalmışlar”. Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, müasir dildə, “ağıllı” və “kamallı” sinonimləri fəal işləndikləri halda “uslu” sözü arxaıkləşmişdir. Klassik aşiq poeziyasının dilində isə hər üçü paralel işləndirdi:

Belə gözəl olmaz xüldi-bərində

Ağıllı, kamallı, hüşü sərində.

(Yəhay bəy Dilqəm, “Gəlmədi”)

Əsli, zatı olsun, uslu, kamallı,

Boy-buxun sürahi, şəkilli, hallı,

(Aşiq Məhəmməd Varxiyanlı, “Olsun”)

Beləliklə, biz Azərbaycan dilində sinonimlik hadisəsinin meydana gəlməsinin başlıca prinsiplərini klassik aşiq poeziyasının materialları əsasında nəzərdən keçirdik. Lakin bu, məsələnin yalnız bir tərəfidir. Həmin sinonimləri aşiq şeirində işlənməsi kortəbii xarakterdə olmayıb, mühüm poetik və üslubi funksiya daşıyır. Bunun nəticəsində klassik aşiq poeziyasının dili özünün ifadə zənginliyi və poetik imkanları ilə ən yüksək bədii dil səviyyəsinə qalxır.

Ümumiyyətlə, dilçilikdə qəbul olunmuş fikirdir ki, dildə üslub müxtəlifliyi və zənginliyi yaratmaq üçün sinonimlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu baxımdan Azərbaycan dili üslubiyyatının öyrənilməsində görkəmli xidmətləri olmuş professor Ə.Dəmirçizadənin mövqeyi maraq doğurur: “Sinonimlərin üslubi məqamları onların malik olduğu mənə rəngi və emosional çalarları ilə şərtlənir. Buna görə də

sinonimlərin üslubi məqsədəuyğunluq əsasında seçilməsində onların bu cəhətlərinin nəzərdə tutulması vacib şərtlərdəndir.

Sinonim cərgəyə daxil olan hər bir söz ümumi əlamətdən başqa, müəyyən mənə fərqiə malik olur. Cərgədəki sözlərdən birini digərindən üstün tutmaq və müəyyən ifadə, cümlə daxilində işlətmək üçün ümumi əlamətdən başqa, bu sözlərin mənə çalarlıqları nəzərə alınır.

.... Sinonimlərin üslubi məqamlarının müəyyənləşdirilməsində həmin sözün digər sinonimlərdən təkə mənaca deyil, emosionallıq-ekspressivlik nöqteyi-nəzərindən də məqsədəuyğunluğu və yeganəliyi nəzərə alınır” (11, 127).

Biz elmi ədəbiyyatda sinonimlərin xüsusi bir növü kimi səciyyələndirən üslubi sinonimləri nəzərdə tuturuq. Sinonimliyin bu tipi sərbəst halda sinonim olmayan sözlərin konkret mətn daxilində sinonim kimi çıxış etmələrini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, ilkin halda sinonim olmayan sözlər konkret üslubi situasiyada sinonimlik məzmunu qazanırlar.

Məsələn, “doğru”, “düz”, “dürüst” sözlərinin dilimizdə mövcud olan sinonimliyindən klassik aşiq poeziyasında geniş istifadə olunmuşdur. Bu sözlər müəyyən mənə çalarlığı ilə fərqlənsələr də, hər halda, tam leksik sinonimlər hesab olunurlar.

Məsələn:

Ələsgərəm, doğru yoldan azmaram,

Hərcayı gözələ tərif yazmaram.

(Aşiq Ələsgər)

Ələsgər, elmində olma nabeləd,

Doğru söylə, sözün çıxmasın qələt.

Şahiddə iman yox, bəyde ədalət,

Qazıların düz bazarın görmədim.

(Aşiq Ələsgər)

Könlü güldü Ələsgərin

Dürüst ilqarı görəndə

(Aşiq Ələsgər)

Aşıq Ələsgərdən gətirilən bu nümunələrdə gördüyümüz “doğru”, “düz” və “dürüst” sözləri, qeyd etdiyimiz kimi, istənilən mətn daxilində, eləcə də mətndən kənar da öz sinonimliyini saxlayırlar. Lakin Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında biz əslində bu sözlərlə sinonim olmayan, ancaq konkret üslubi məqamda, mətn daxilində onların sinonimi kimi çıxış edən “haqq” və “sağ” sözlərinə də təsadüf edirik.

Ələsgər haqq sözün isbatın verə,

Əməlin mələklər yaza dəftərə,

(Aşıq Ələsgər, “Gərəkdi”)

Ələsgərin meyli ondan üzülməz,

Əgər ayrı düşsə, şad olub gülməz.

Xəstə düşər, ölməsə də diliməz,

Müxtəsəri, sözün sağ, qırmızı.

(Aşıq Ələsgər, “Qırmızı”)

Göründüyü kimi, “haqq” və “sağ” sözləri yalnız bu kontekstdə “doğru”, “düz” və “dürüst” sözlərinin sinonimi kimi işlənir.

Klassik aşıq poeziyasında sinonimlərin işlədilməsinin spesifik xüsusiyyətləri və üslubi imkanları barədə yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisəni iki mövqedən qiymətləndirmək mümkündür.

Birincisi, aşıq şeirinin dildə sinonimləşmə prosesinə və lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinə xidməti baxımında. Demək lazımdır ki, aşıq poeziyası bütövlükdə özünün misilsiz üslub və poetika ənənələri ilə ana dilimizin ən möhtəşəm abidələrindən biridir. Deməli, Azərbaycan dilində cərəyan edən hadisə və proseslərin tədqiqi, onların tarixi inkişaf meyllərinin öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi üçün aşıq poeziyası ən mötəbər mənbələrindən biri hesab edilməlidir.

İkincisi, dilimizdə mövcud olan sinonim sözlərin aşıq şeirinə, onun üslubi cəhətdən rəngarəngliyinə xidməti baxımından. Bu cəhətdən demək lazımdır ki, dilimizin sinonimlik potensialı aşıq şeirinin yüksək poetik nümunələrlə zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

1.3. Klassik aşıq poeziyasında işlənən antonimlər

Azərbaycan dilinin leksik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş nəzəri tədqiqatlarda sözlərin digər semantik mənə qrupları kimi antonimlərin səciyyəsi və təsnifatı da kifayət qədər aydın və dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Gəlinən ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, formaca müxtəlif, mənaca bir-birinin əksini təşkil edən sözlərə antonimlər deyilir. Antonimlərin bu xarakteristikası dilçilikdə heç bir ciddi fikir ayrılığı doğurmur. Buna görə də biz əsas diqqəti nəzəri mülahizələrə yox, antonimlərin məlum səciyyəsinin və təsnifatının aşiq poeziyasının bədii materialı əsasında nə kimi spesifik xüsusiyyətlərlə meydana çıxdığını müəyyənləşdirməyə yönəldəcəyik.

Dildə antonim sözlərin meydana gəlməsinin qanunauyğunluğundan bəhs edərkən professor Səlim Cəfərov yazır: “Dildə antonim sözlərin yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. İnkişafın əsasını təşkil edən bu ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonim sözlərdə özünü göstərir. Müqayisə və qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri əks mənəli sözlər silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şərh edilir” (9,37).

Nəzəri ədəbiyyatda antonim sözlərin mənə qruplarının müəyyənləşdirilməsi ətrafında müəyyən fikir ayrılıqları mövcuddur. Bir sıra tədqiqatlarda bölgü sadəcə olaraq nitq hissələri üzrə aparılır, digər hallarda isə təsnifat prinsipi olaraq daha konkret xüsusiyyətlər götürülür. Hər iki yanaşma antonimlərin çoxcəhətli təzahür formalarını kifayət qədər dəqiq əhatə edir.

Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında antonim sözlərin təsnifi prinsiplərindən biri sözlərin semantik mənə əlamətlərinə əsaslanır. Klassik aşiq poeziyasında işlənən antonimləri həmin təsnifat prinsipi üzrə nəzərdən keçirək:

1) Əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışı bildirən antonimlər:

Yolunu salıbsan çeşmə başından,

Qorxuram, gələsən nəzərə gəlin.

Əgər qəbul etsən, bu şirin canı

Verrəm qurban sən tək gözələ, gəlin.

(Qurbani, “Gəlin”)

Qəlbi düz olanın evi hac olu,
Qonşuya kəc baxan özü ac olu,
İkiarvadlılıq mardan acı olu,
Bez geydirsən bir canana yaxşıdı.

(Aşıq Ələsgər, “Yaxşıdı”)

Bu misallardakı “şirin” və “acı” sözləri keyfiyyət bildirən antonimlərdir.

2) Zaman anlayışı bildirən antonimlər:

Kölgədə bəslənmiş qüzey qarısan,
Səhərin yelləri tez dəyər sona.

(Qurbani)

Axşamdan yağan qar çıxıbdı dizə,
Kəsilib budaqdan yolu qızların.

(Qurbani)

Bu nümunələrdə zaman anlayışı bildirən “səhər” və “axşam” sözlərinin antonimliyi misal olaraq gətirilmişdir. Lakin aşıq poeziyası dilimizin antonim yaratma potensialını tam əlvanlığı ilə əks etdirdiyi üçün burada zaman məzmunlu anlayışları ifadə edən sözlərin antonimliyinə aid daha rəngarəng nümunələrə rast gəlinir. Məsələn, “gündüz” və “gecə” sözlərinin antonimliyi aşıq poeziyasında ümumişlək sözlər səviyyəsində işlədilməklə yanaşı, ümumxalq dilində nisbətən az işlənən alınma sözlərin iştirakı ilə yaranmış antonim nümunələrinə də təsadüf olunur:

Başına döndüyüm, ay piri-qoca,
O pəri salıbdır çöllərə məni.
Nə günüm gündüzdür, nə gecəm gecə,
Bir pəri salıbdır çöllərdə məni

(Qurbani)

3) Məkan anlayışı bildirən antonimlər:

Əl uzaq, qəlbim yaxın,
Bələdəm hər bir halına.

Görcəyin valeh oldum

Həbəşi xattü xalına.

(Açlıq Ələsgər, “Gözəl”)

Yenə də ümumişlək “uzaq” sözü ilə yanaşı klassik aşırıq şeirində “yaxın” sözünün digər antonimlərinə də rast gəlinir.

4) Ölçü, miqdar anlayışı bildirən antonimlər:

Özündən kiçiyi işə buyurma,

Sözün yerə düşər, heç miqdar olmaz.

(Aşırıq Abbas Tufarqanlı, “Olmaz”)

Özündən böyüyün saxla yolunu,

Düşən yerdə soruş əzri-halını,

(Aşırıq Abbas Tufarqanlı, “Olmaz”)

Bu nümunələrdəki “kiçik” və “böyük” sözləri ölçü, miqdar anlayışı bildirən antonimlərdir.

Eyni xarakterli antonimlərin qoşa işlənməsinə aid nümunəni nəzərdən keçirək:

Çox gəzmişəm, az görmüşəm danəndə,

Deməliyim sözü, yeri gələndə.

İnsan üzü görməyəsen dönəndə,

Açılında xoş camalı varıymış.

(Aşırıq Ələsgər)

Bu nümunədə “az” sözünün antonimi kimi ümumişlək “çox” sözü işlədilmişdir. Ölçü, miqdar bildirən həmin sözün antonimi kimi klassik aşırıq poeziyasında başqa bir sözə - ədəbi dildə çox az işlədilən “ziyada” sözünə də rast gəlinir:

Abbas, cavan ömrün sən verdin bada,

Günü-gündən dərdin oldu ziyada.

Yedilər, içdilər fani dünyada,

Aldılar beş arşın ağı, getdilər.

(Aşırıq Abbas Tufarqanlı)

5) Hal, hərəkət, vəziyyət anlayışları bildirən antonimlər:

Əl dəyəndə tez-tez kü sə, barışa

Ortalıqda söhbət ola, saz ola.

(Aşiq Ələsgər)

Bəd övladı əzəl başdan tanıram,

Çör-çöp yığar, yad ocağın yandırar.

Səhər durar, ar-namusun gözləməz

Suyu tökər, öz ocağın söndürər.

(Aşiq Abbas Tufarqanlı)

Göstərilən misallardakı “küsmək” – “barışmaq”, “yandırmaq” – “söndürmək” sözləri hal və hərəkət anlayışı bildirən antonimlərdir. Bu mənə qrupuna daxil olan antonimlər bir qayda olaraq feillərlə ifadə olunur. Ayrı-ayrı nitq hissələri ilə əlaqədar antonimlik təzahürlərindən bəhs edərkən feillərlə bağlı klassik aşiq poeziyasında son dərəcə rəngarəng antonimlik nümunələrini nəzərdən keçirəcəyimiz üçün hələlik bu iki misalla kifayətlənirik.

Antonimlərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən tədqiqatçılar onların leksik-semantik məzmununun daha bir cəhətinə diqqət yetirirlər. Əvvəldə qeytd etdiyimiz kimi, antonim sözlər bir-birinə əks olan anlayışları ifadə edirlər. Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, antonimlik dil hadisəsi olsa da məfhum və anlayışların özlərinin əksliyi daha ilkin xarakter daşıyır. Yəni dildə yalnız reallıqda bir-birinin əksi olan məfhum və anlayışların adlandırılması səviyyəsində antonimlik hadisəsi meydana çıxır və bunun baş verməsi üçün həmin anlayışların özlərinin mahiyyətə bir-birinə zidd olması zəruridir. Həyatda ayrı-ayrı anlayışların əksliyi isə heç də həmişə tam xarakterdə olmur və deməli, onların adlandırılması zamanı meydana çıxan antonimlik hadisəsi də həmişə tam əkslik ifadə etməyə bilər. Beləliklə, dildə antonimlik hadisəsi bu keyfiyyətə görə iki qismə bölünür: tam və nisbi antonimlər. Tam antonimlər dedikdə bir-birinin tam əksini təşkil edən anlayışları ifadə edən sözlər, nisbi antonimlər dedikdə isə əksliyi nisbi xarakter daşıyan anlayışları ifadə edən sözlər nəzərdə tutulur. Məsələn, “ağ” – “qara”, “pis” – “yaxşı”, “şirin” – “acı” sözlərini tam antonim, “ağ” – “boz”, “boz” – “qara”, “pis” – “babat”, “şirin” – “duzlu” sözlərini şərti olaraq nisbi antonim hesab etmək olar.

Klassik aşiq poeziyasında antonim sözlərin bu xüsusiyyəti də kifayət qədər dolğun əks olunmuşdur. Məsələn, “baş” və “ayaq” sözləri tam antonim sayıldığı halda, “baş” və “bədən” sözləri nisbi antonim hesab olunmalıdır.

Heç demirsən, Qul Abbasım üzgündür,

Qəm başından tutur, qəm ayağından.

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Dərd ayağından”)

İki bədən gördüm, altmış başı var,

Müttəsildi, onda qeyri sor olur.

İki ruhdu, gərmiş vurub dolanır,

Gahdan iki olur, gahdan bir olur.

(Aşiq Ələsgər, “Olur”)

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, nəzəri dilçilik ədəbiyyatında antonimlərin nitq hissələri üzrə təsnifatına xüsusi diqqət yetirilir. Klassik aşiq poeziyasının dili bu baxımdan da maraqlı faktlarla zəngindir. Antonim sözlərin başqa cəhətlərində olduğu kimi, aşiq şeiri dilinin leksik-semantik spesifikliyi burada da qabarıq müşahidə olunur.

1) İsimlərdən ibarət antonimlər:

Yazıq Məhəmmədi salmısan dərdə,

Üzünə çəkmisən hümayin pərdə,

Məclis-mərəkədə, xeyirdə, şərdə

Əcayib gəzirsən, ey yaraşığı.

(Aşiq Məhəmməd Varxiyanlı, “Yaraşığı”)

2) Sifətlərdən ibarət antonimlər:

Nə uzun, nə gödək – münasib gərək,

Ağzı, burnu nazik, dodaq kip gərək,

Əndam büllur, bədən güldən saf gərək,

Baxtın vura, bu nişanda qız ola.

(Aşiq Ələsgər, “Ola”)

3) Feillərdən ibarət antonimlər:

Tor qurbum çeşmim gölünə,

İliçdi sonam telinə,
Düşdüm dilbilməz əlinə,
Aldı, ucuz satdı məni.

(Qurbani, “Məni”)

Digər nitq hissələri ilə müqayisədə feillərin daha rəngarəng qrammatik kateqoriylara, növ və formalara malik olması onların klassik aşiq poeziyasında müşahidə olunan antonimlik təzahürlərində də nəzərə çarpır. Yuxarıdakı misalda gördüyümüz “al” və “sat” feil kökləri əsasında formalaşmış digər antonimlərə də rast gəlinir:

Matahın matah olunca, bazarın bazar olsun,
Nə alınmaz, nə satılmaz, xeyli zavaldı yüküm.

(Aşiq Məhəmməd Varxiyanlı, “Yüküm”)

Süsən, sünbül, gül, ərğəvan
Köksündə laləzar verib.
Alan, satan gözəllərdir,
Nə rəvan bazar verib.

(Aşiq Ələsgər, “Şah dağı”)

Göründüyü kimi, birinci misalda həmin feillərin məchul növün qeyri-qəti gələcək zamanda inkarının, ikinci misalda isə onların əsasında formalaşmış feili sifətlərin antonimliyindən istifadə olunmuşdur. Bu faktlarla yanaşı, klassik aşiq poeziyasında “almaq” feilinin başqa semantik anlamlarda “vermək” və “gəlmək” (evlənmək mənasında) feilləri ilə antonimliyinə də təsadüf olunur:

Malü mülkü verib axça aldılar,
İlqarı verdilər, buxça aldılar,
Barı tərək etdilər, bağça aldılar,
Pərişən qoydular bağı, getdilər.

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Getdilər”)

Ələsgər durarmı matah satmasa,
İgid qəm çəkərmə baxtı yatmasa?
İki könül bir-birini tutmasa,

Alan da yazıqdı, gələn də yazıq.

(Aşiq Ələsgər, “Yazıq”)

İkinci misalda yenə də həmin köklərin əsasında formalaşmış feili sifətlərin antonimliyindən istifadə olunmuşdur.

4) Saylardan ibarət antonimlər:

Bədi mənə namus, qeyrət, az arım,

Baxtım qalxıb, çox şan çəkib az arım,

(Aşiq Ələsgər, “Yetirər”)

Gətirilən bu nümunələr Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının antonimlərlə zənginliyini və burada antonimlik hadisəsinin çox maraqlı və rəngarəng nümunələrindən böyük ustalıqla istifadə olunduğunu bir daha meydana çıxarır.

Antonimlərdən istifadə yolu ilə əldə edilən poetik priyomlardan ən çox rast gəlinəni bədii təzadlardır. Bu da təbii bir haldır, çünki bu, antonimlərin özlərinin semantik təbiətindən doğur. Müəlliflər bir-birinə zidd mənalı sözlərdən istifadə yolu ilə bədii fikrin ziddiyyət əsasında qurulmuş bənzətmə və təşbehlər vasitəsilə ifadə olunmasına çalışırlar. Klassik aşiq poeziyası antonimlərdən bu şəkildə istifadə olunmasına dair maraqlı poetik faktlarla zəngindir:

Təzə aşnalığın, köhnə dostlugun

Fərqi var qış ilə yaz arasında.

Namərddə qaydadır, kəsər basdığıın,

Hər kəs hesab çəksin öz arasında

Qüdrətdən ucalan qülümnən enməz,

Haqdan yanan çıraq badınan sönməz

Dost dostdan incisə, qəlbinən dönməz,

Olar bir az ərək-naz arasında.

(Aşiq Ələsgər, “Arasında”)

Aşiq Ələsgərin “Arasında” rədifli qoşmasından gətirilmiş bu misaldakı hər iki bənddə poetik fikir bilavasitə antonimlərin köməyi ilə ifadə olunmuşdur.

Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, o cümlədən aşiq şeirində antonimlərin işlədilməsinin xarakterinin və bu

zaman meydana çıxan dil-üslub hadisələrinin təhlil olunması belə bir qənaəti bir daha möhkəmləndirir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf meyllərini bütün incəlikləri ilə öyrənmək üçün bu cür tədqiqatlar zəruri və faydalıdır.

II FƏSİL

KLASSİK AŞIQ POEZİYASINDA İŞLƏNƏN MƏCAZLAR

2.1. Dil sistemində məcazların yeri

Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının dili bütün bədii dil mətnləri kimi zəngin obrazlılığı ilə seçilir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, aşiq şeirinin obrazlar sistemi, həyat həqiqətlərinə idraki münasibəti, bədii dil faktı kimi məcazlaşdırılması yazılı ədəbiyyatdan fərqli olan bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məlum olduğu kimi, bədii dildə sözün funksiyası yalnız gerçəklik faktını adlandırmaq, yəni tək-cə fikir ifadə etmək deyil, eyni zamanda həm də obyektiv varlığın obrazlı təsvirini verməkdir. Buna görə də bədii dildə, o cümlədən aşiq poeziyasında söz ilk növbədə obraz yaratmaq vasitəsi kimi, sənətkarın həyat gerçəkliyinə subyektiv münasibətinin, hiss və duyğularının ifadəçisi kimi, oxucuda və dinləyicidə estetik həyəcanlar doğuran, ona emosional təsir göstərən bir vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Bədii dildə sözün bu cür “əlavə” funksiyaların öhdəsindən gəlməsinə imkan yaradan amil onun semantikasının adi kommunikativ funksiyasının icrası zamanı açılmayan, gizli qalan potensial imkanlarının üzə çıxarılmasıdır. Bu, sözün məcazi mənalarının tapılması və bədii ideyanın ifadəsinə səmərəli xidmət edən şəkildə işlədilməsi hesabına mümkün olur. Professor Ə.Dəmirçizadə sözlərin məcazi mənə qazanmalarının mahiyyətini izah edərək yazır: “Sözlərin məcazi mənə kəsb etməsində əşya, iş, hərəkət, keyfiyyət və s. arasında məkan, zaman, vasitə - alət və xüsusən də bənzəyiş kimi müxtəlif əlaqələrin varlığı vacib şərtlərdəndir.

Bütün belə əlaqələrlə bərabər, sözlərin məcazi mənalılıq kəsb etməsi əsasən bənzəyiş əlaqəsi ilə bağlı olur” (11, 152-154).

Məcəzi mənə sözün daxili üslubi imkanlarından, onun semantikasının adi halda nəzərə çarpmayan potensial enerjisinə təlabat yaranmasından irəli gələn bir hadisədir. Məsələyə sırf linqvistik cəhətdən yanaşsaq, qeyd etməliyik ki, dilin məcazlıq hesabına meydana çıxan əsas leksik-semantik keyfiyyəti sözlərin çoxmənalılığıdır. Adi halda təkmənalı (monosemik) olan sözdə məcazlaşma nəticəsində çoxmənalılıq (polisemiya) xassəsi üzə çıxır. Sözün ilkin, əsas mənası həqiqi, bənzətmə, müqayisə vasitəsilə ortaya çıxan törəmə mənaları isə məcazi mənə hesab olunur.

Ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyə aid tədqiqat əsərlərində dildə obrazlılıq yaradan əsas vasitə kimi məcazlar və onların təsnifatı məsələsinə də həmişə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bədii təsvir və ifadə vasitələri bölümündə, dilçilikdə isə əsasən leksika və üslubiyyat araşdırmalarında dilimizdə məcazlar, onların növləri, işlənmə məqamları və bədii funksiyaları kifayət qədər geniş və əhatəli tədqiq olunmuşdur.

Məsələn, professor Səlim Cəfərovun fikrincə, “çoxmənalı sözlərdə onun daşdığı mənalardan biri öz konkret ifadəsini ancaq mətn daxilində alır. Söz öz ilk mənasından ayrılıb çoxmənalılıq kəsb edəndə məcazi mənə kəsb edir. Məcəzi mənada işlənən leksik vahidlər isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lüğət tərkibində qeydə alınmış, daşlaşmış ifadələrdir. ...Üslubi məcazlar isə yazıçının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mətn daxilindən ayrılıqda öz məcazlığını saxlaya bilmir, lüğət tərkibində də qeyd edilmir” (9,17).

Professor Afad Qurbanov isə sözlərin məcazi mənada işlənmələri ilə əlaqədar yazır: “Sözün əsas mənası ilə onun məcazi mənada işlənməsi arasında müəyyən əlaqə olur. Həmin əlaqəyə əsasən, söz məcazi mənada işlənərkən öz həqiqi mənası üzərində yeni, özünəməxsus mənə çalarlığı yaradır. Beləliklə də, sözün məcazi mənada işlənməsi ilə əlaqədar olaraq, sözlərdə çoxmənalılıq deyilən semantik hadisə əmələ gəlir” (31, 314).

Ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatlarda isə məcazlıq hadisəsi ilk növbədə ədəbiyyat nəzəriyyəsi mövqeyindən qiymətləndirilir. Məsələn, professor Əziz Mirəhmədov “Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğəti” kitabında məcaz anlayışını belə mənalandırır: “Məcaz – söz və ya ifadənin başqa, qeyri- müstəqim mənada işlənməsi yolu ilə yaradılan bədii ifadə, hər hansı əlamətinə görə bir-birinə oxşayan iki hadisənin qarşı - qarşıya qoyulması üsulu ilə yaradılır. Bir hadisə haqqında ayrı, parlaq təsəvvür vermək üçün yazıçı onu başqa hadisəyə məxsus əlamətlərlə səciyyələndirir” (33, 133).

Məcəzlərin təsnifatı və üslubi səciyyəsi elmi yaradıcılığında xüsusi yer tutan professor Türkan Əfəndiyeva məcazlər haqqında söylənmiş fikirləri belə ümumiləşdirir: “Sözün həqiqi və məcazi mənaları arasında uzaq və ya yaxın əlaqələrin olması zəruridir.... Sözün ilkin, həqiqi mənası mətnsiz də aydındırsa, onun əsl təbiəti, çoxmənəlilik, məcazi mənası, yalnız mətn çərçivəsində özünü büruzə verir” (36, 155).

Məcəzlərin öyrənilməsinə filologiyamızda bu qədər geniş yer ayrılmasına baxmayaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ barədə mütəxəssislər arasında hələ də tam fikir yekdilliyi yoxdur. Professor Türkan Əfəndiyeva bu barədə haqlı olaraq yazır: “Məcaz – söz problemi ilə bağlı bir hadisədir. Bu problem isə dilçilik elmində geniş və ciddi tədqiqata ehtiyacı olan bir sahə kimi qalmaqdadır” (23, 80).

Bu fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, biz əksəriyyət tərəfindən optimal sayılaraq qəbul edilən təsnifat prinsipini əsas götürüb Azərbaycan klassik aşiq poeziyasında müşahidə olunan məcazlıq hadisəsini həmin sistem əsasında təhlil etməyə çalışacağıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, dilimiz məcazlılıq baxımından çox zəngindir. Bu, ilk növbədə leksik vahidlərin mahiyyətini müəyyənləşdirən münasibətlərin, yəni əşya ilə onu adlandıran söz arasında məntiqi əlaqələrin xarakter müxtəlifliyindən irəli gəlir. Bundan asılı olaraq, dildə məcazın müxtəlif növləri meydana çıxır.

Bu sahəyə aid filoloji tədqiqatların təhlili göstərir ki, fikir müxtəlifliyində ən kəskin fərqlənən mövqeləri istisna etsək, mütəxəssislərin əksəriyyətinin razılaştığı sistemə əsasən dilimizdə məcazlərin aşağıdakı əsas növləri vardır:

- Metafora,
- Metonimiya,
- Sinekdoxa,
- Epitet,
- Təşbeh

Klassik aşiq poeziyası nümunələrinin bu mövqedən təhlili də belə bir təsnifatın məntiqi olduğunu və dil materiallarının dolğun tədqiqinə səmərəli şərait yaratdığını təsdiq edir. Çünki məcazların bu cür bölgüsü dilin özünün təbii surətdə mövcud olan məcazlar sisteminə daha çox uyğun gəlir.

2.2. Klassik aşiq poeziyasında metafora

Klassik aşiq poeziyasında müşahidə olunan məcazlar içərisində bədii fikrin ifadəsi baxımından ən güclüsü, növ və formalarının zənginliyinə, işlənmə dairəsinin genişliyinə görə ən imkanlısı metaforadır. Bu, birinci növbədə metaforanın semantik tutumunun rəngarəngliyi ilə bağlıdır.

Dildə metaforik vahidlərin yaranması, hər şeydən əvvəl, təfəkkür hadisəsidir. Yəni insan şüurunun əşya və hadisələr arasındakı qarşılıqlı məntiqi əlaqələri dərk edilməsi ilə bağlıdır. Gerçəkliyin müxtəlif predmetləri arasında mövcud olan əlamət oxşarlığı, bənzərliyi bir əşyanın adını digəri üçün də işlətməyə imkan verir.

Ədəbiyyatşünaslıq və dilçilikdə metafora ilk növbədə bədii təsvir vasitəsi kimi səciyyələndirilir. Lakin metaforanın işlənmə dairəsi yalnız bədii dillə məhdudlaşmır. Emosional-ekspressiv xarakterli məqamlara malik olan canlı danışığ dili üçün də metaforalardan istifadə olunması əlamətdardır. Bu araşdırmanın tədqiqat obyektini olan aşiq poeziyasının dili canlı danışığ dili ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün həmin cəhəti xüsusi qeyd etmək vacibdir.

Dildə metaforanın əmələ gəlməsinin müxtəlif fərqli yolları mövcuddur ki, bu da onun rəngarəng formalarının meydana çıxmasına səbəb olur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, metaforanın cürbəcür növlərinin əmələ gəlməsi predmetlər arasındakı bənzəyişin müxtəlif xarakterli olmasından asılıdır.

Əşya və hadisələr arasında mümkün olan müxtəlif bənzəyiş əlaqələrinə əsasən, metaforanın ən geniş yayılmış növlərini bu cür qruplaşdırmaq olar:

1) Zahirî oxşarlıqla bağlı yaranan metaforalar.

Bu növ metaforalarda, məsələn, insana aid anlayışların adı oxşarlıq əsasında cansız əşyalar üzərinə keçirilir – çayın başı, bulağın gözü, suyun üzü, ağacın qolu və s.

Ay arıflər, bu dünyanın üzündə

Təzəcə açılan güllər sevinsin.

Bir əyri çalmalı, xumar gözlünün

Zülfünü dağdan yellər sevinsin.

(Qurbani, “Sevinsin”)

Çərşənbə günündə, çəşmə başında

Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.

Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,

Cadu qəmzələri qanıma düşdü.

(Aşiq Ələsgər, “Düşdü”)

Leksik-semantik baxımdan bu növ metaforalar dildə çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsi üçün baza rolu oynayır. Burada “dünyanın üzü”, “çəşmənin başı” ifadələri həmin fikri təsdiqləyən misallardır.

2) Daxili keyfiyyətlərin bənzəyişinə görə yaranan metaforalar. Bu halda bir sıra heyvan və quş adları insan üzərinə köçürülərək metaforalaşır.

Qurbaniyəm, eşq əlindən büryanam,

Ta öluncə mən o yara qurbanam.

Qulluğunda qolu bağlı tərlanam,

Çalış, şikar bəndin al, ondan öldür.

(Qurbani, “Ondan öldür”)

Alçaqda dayan ki, çıxasan başa,

Tülküsən, aslanla girmə savaşa.

Gəl yapışma gücün çatmayan daşa,

Götürə biməzsən, zora düşərsən.

(Aşıq Ələsgər, “Düşərsən”)

3) Canlılara, o cümlədən insana məxsus olan əlamət və keyfiyyətlərin cansız əşyalar üzərinə köçürülməsi əsasında yaranan metaforalar.

Qədəm qoyub yar yanına gələndə
Elə gəl, elə get, yol inciməsin.
Şəkər ləblərindən mənə busə ver,
Dodaq tərənəmən, dil inciməsin.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “İnciməsin”)

Ötübü zimistan, gəlib novbahar,
Yetirdi qərinə, sənələr getdi.
Dəli könül gündə yüz xəyal eylər,
Dolandı ruzigar, havalər getdi.

(Aşıq Alı, “Getdi”)

Yeridikcə ikram eylər
Zərli corab gül başmağa;
Hər tərəf yaxa pulu
Adət edib oynaşmağa;
Ləbləri məzələnib,
Daldalanıb zər yaşmağa;
Mələklər həya eylər
Üzbəsurat danışmağa;
Görmədim bərabərin,
Deyəm ki, bundan artıqdı.

(Aşıq Ələsgər, “Artıqdı”)

Bu misallarda “yolun inciməyi”, “dilin inciməyi”, “növbaharın gəlməyi”, “sənələrin getməyi”, “havalərin getməyi”, “zərli corabın ikram etməyi”, “yaxa pulunun adət etməyi”, “ləblərin daldalanmağı” kimi metaforalarda canlılara (insana) xas olan keyfiyyətlər cansız predmetlərə aid edilmişdir.

4) Cansız əşyalara aid olan əlamət və keyfiyyətlərin canlılar, o cümlədən

insan üzərinə köçürülməsilə yaradılan metaforalar, dilçilik ədəbiyyatında metaforaların bu növünə frazeoloji metaforalar da deyilir.

Nə ola, bir şadlıq xəbəri gələ,
Yüklənə barxanam ellərə doğru.
Naşı ovçu bərə bəklər, əylənər,
Marallar sayrışar yolarə doğru.

(Qurbani, “Ellərə doğru”)

Ələsgərəm, hər elmdən haliyəm,
Dedim, sən dərdlisən, mən yaralıyam.
Dedi, nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü.

(Aşıq Ələsgər, “Düşdü”)

Bu misallarda “maralların sayrışması”, “qol-qanadın sınıb düşməsi” kimi metaforalar cansız predmetlərə aid keyfiyyətlərin canlılara aid edilməsi hesabına yaranmışdır.

Nəzərdən keçirilən misallar belə bir qənaəti dəqiqləşdirməyə imkan verir ki, metaforalar ayrı-ayrı predmetlər arasında müxtəlif xarakterli əlamətlərə əsaslanan müqayisəyə görə meydana çıxır. Bu metaforanın yaranmasının başlıca prinsipidir.

Dilçilik ədəbiyyatında metaforalar tipoloji səciyyəsinə görə iki qrupa bölünür:

- 1) Ümumişlək metaforalar,
- 2) Poetik (yaxud üslubi) metaforalar.

Metaforaların bu cür qruplaşdırılması aşıq poeziyası materialları əsasında aparılan araşdırmalar üçün də tamamilə məqbuldur. Belə ki, bir qrup metaforalar dilin inkişafının nisbətən daha ilkin mərhələsində meydana çıxmış, zaman keçdikcə təkrar-təkrar işlənərək sabitləşmiş, ümumişlək səciyyə qazanmışdır. Bu, aşıq şeirində də geniş şəkildə işlədilən “dağın başı”, “bulağın başı”, “quşlar oxuyur”, “duman çəkilir”, “ağacın qolu” və s. bu kimi metaforalara aiddir və onları tam əsasla ümumişlək metafora hesab etmək olar.

Klassik aşiq poeziyasında bu qrupa daxil olan metaforalardan geniş şəkildə istifadə olunur. Onların işlədilməsinin nəzəri cəhətdən zəruriliyi “ümumişlək” sözü ilə ifadə olunan səciyyəyə tamamilə uyğun gəlir. Belə ki, bu tip metaforalar aşiq poeziyasının çoxəsrlik tarixi boyu müxtəlif sənətkarlar tərəfindən dənə-dənə işlədilmişdir və poetik sözün incəliyinin, poetik istedadın səviyyəsinin göstəricisi olmaqdan daha çox, ənənəvi ifadə tərzinə sadıqlıq, bu və ya digər predmetin hamı tərəfindən qəbul edilmiş dəyişməz atributunun ifadə olunması kimi qavranılır. Məsələn, “yaz gəlir”, “bahar gəlir” metaforik ifadələri bu və ya digər variantda Azərbaycan aşiq poeziyasının, demək olar ki, bütün nümayəndələri tərəfindən işlədilmişdir və bu, onların poetik tapıntısı yox, dilin məlum obrazlılıq potensialından bəhrələnmələrinin göstəricisidir:

Gəlsin bahar fəsli, açılısın yazlar,

Göllərə tökülsün ağ quba qazlar,

(Qurbani, “Sevinsin”)

Budur gəldi bahar fəsli,

Dağların lala vaxtıdır.

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Vaxtıdır”)

Şükür olsun ol xudaya,

Yenicə yazlar gəleyir.

(Qaracaoğlan, “Gəleyir”)

Vaxt olar ki, dəyişilər bu dövrən,

Bahar fəsli gələr, yay olar bir gün

(Aşiq Valeh, “Bir gün”)

Ötübü zımlıstan, gəlib növbahar,

Yetirdi qərinə, sənələr getdi.

(Aşiq Alı, “Getdi”)

Bahar fəsli, yaz aylar gələndə

Süsənli, sünbüllü, lalalı dağlar.

(Aşiq Ələsgər, “Dağlar”)

Addadı zımlıstan, gəldi novbahar,

İnşallah, dağlarda ha lala çıxar.

(Aşiq Ələsgər, “Ha lala çıxar”)

Bu metafora meydana çıxdığı ilk dövrlərdə dilimizin tarixi inkişafının hansı mərhələsində, heç şübhəsiz ki, poetik – üslubi səciyyə daşıyıb, lakin uzun zaman müddətində təkrar işlənmələr onu ilkin ekspressiv funksiyadan uzaqlaşdırmış, bu metafora nəinki bədii dildə (o cümlədən aşiq poeziyasının dilində), hətta adi danışq dilində belə, bədii – poetik funksiya daşımaq potensialını, demək olar ki, tamamilə itirərək adicə nominativ ifadəyə çevirmişdir.

İkinci qrupa daxil olan metaforalardan isə məhz bədii dilin poetik imkanlarını əks etdirmək üçün istifadə olunur və onlar bədii mətnin tərkibində bilavasitə üslubi məqsədə müvafiq olan məqamda işlədilir, daha doğrusu, hazır şəkildə götürülüb işlədilmir, yaradılır, kəşf olunur. Adətən bu cür metaforalar konkret bir əsərin, yaxud müəllifin üslubunu səciyyələndirir və adi nitqdə danışq dilində, demək olar ki, işlənmir.

Bədii dildə poetik metaforalar yüksək obrazlılığın əsas göstəricisi hesab olunur, çünki poetik metafora ən güclü bədii təsvir vasitələrindən biridir. Poetik metafora bədii əsərin dilinin ifadəli, emosional, təsirli, mənalı səslənməsini təmin etməklə bərabər, həm də məzmunun obrazlı və lakonik ifadə olunmasına, bədii lövhələrin və surətlərin daxili aləminin təsvirində təkrarsızlığa, bənzərsizliyə imkan yaradır, əsərin dilinin estetik tələblərə uyğunluğunu şərtləndirir. Bütün bu sayılan faktorlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, poetik metafora, hər şeydən əvvəl, estetik kateqoriyadır. O, sənətkarın bədii düşüncə tərzinin, fərdi dil üslubunun ən bariz göstəricilərindən biridir.

Obrazlı təfəkkürün məhsulu olan poetik metafora həyat gerçəkliyinin obrazlı dərki zamanı meydana çıxır. Obrazlı düşüncə sahibi olan yaradıcı sənətkar adi təfəkkür üçün tamamilə uzaq və əlaqəsiz görünən obyektlər arasında elə yeni və gözlənilməz, orijinal əlaqələr, münasibətlər tapır ki, bunların dildə yüksək ustalıqla ifadəsi poetik metaforaların yaranmasına səbəb olur.

Sayılan bütün bu cəhətlər Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığında bütün dərinliyi və əlvanlığı ilə üzə çıxır. Klassik

aşıq poeziyasında poetik metaforaların işlənməsinin xarakterini ayrı-ayrı sənətkarların yaradıcılığından götürülmüş konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

Könül qalxıb Bərdə sarı yeridi,
Orda bir ölkə var, adı Gəncə hey!
Gözəlləri, məhbubları, xubları
Olar batıb malü mülkə, gəncə hey!

(Qurbani, “Gəncə hey”)

Adi danışiq dilində və bədii əsərlərdə çox işlədilən “könül uçdu”, “könül havalandı” kimi metaforalardan fərqli olaraq, Aşıq Qurbani təzə və gözlənilməz bir məcaz yaratmışdır: “Könül qalxıb yeridi”.

Aşığın başqa bir şeirində daha orijinal bir poetik metaforaya rast gəlirik:

Laməkan şəhrində gəldim cahana,
Canlar əhli bir canana yetişdim.
Əldən ələ, qabdan qaba süzüldüm,
Qətrə idim, bir ümmana yetişdim.

(Qurbani, “Yetişdim”)

“Süzülmək” mayələrə xas olan bir keyfiyyətdir. Ustad aşiq həyatında baş verən keşməkeşli hadisələri, ömrün axarını suyun axmağına bənzədərək adi təfəkkür üçün qeyri-adi görünən, o vaxtaca heç kimin ağına gəlməmiş bir məcazi mənə çaları kəşf edib “süzülmək” feilini insana aid etmişdir.

Duman, gəl get bu dağlardan,
Bahar gəldi, qar əylənməz.
Bu dünya bir bifəvadı,
Gözəldə ilqar əylənməz.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Əylənməz”)

Bu bənddə “duman, gəl, get”, “bahar gəldi” kimi ümumişlək metaforalarla yanaşı “əylənmək” feilinin mücərrəd mənalı “ilqar” sözünə aid edilməsi (“ilqar əylənməz”) tamamilə yeni bir üslubi metaforadır və bununla Aşıq Abbas Tufarqanlı təkrarsız bir bədii məcaz yaratmışdır.

Gəl bir səndən xəbər alım,
Süleymandan qalan dünya.
Əzəli gül kimi açıb,
Axırında solan dünya.

(Xəstə Qasım, “Dünya”)

Gülə, çiçəyə xas olan “açmaq”, “solmaq” keyfiyyətini dünyaya aid edən Xəstə Qasım bununla öz bədii təfəkkür tərzinin orijinallığını aşkara çıxaran yeni bir poetik metafora yaratmışdır.

Ziynəti nərgizdən, tər bənövşədən,
Al-yaşıl geyinib şad olan dağlar.
Ruhi təzələyir gülab suları,
Dəhanlara şirin dad olan dağlar.

(Yəhya bəy Dilqəm, “Dağlar”)

Aşıq şeirində dağlara aid müxtəlif xarakterli çoxlu metaforalar işlədilsə də, Yəhya bəy Dilqəmin poetik üslubunda “dağların şad olması” metaforası təzə və təkrarsızdır.

Aşıq poeziyasının bütün cəhətləri kimi məcazların işlədilməsi də bu sənətin ən qüdrətli nümayəndəsi dahi Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında ən mükəmməl inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Aşığın şeirlərində poetik metaforaların fəvqəladə bir ustalıqla işlədilməsi bu fikri bir daha təsdiq edir.

Mən səni görəndən bəri,
Sinəm oldu qəm dəftəri,
Öldür Aşıq Ələsgəri,
Özün günahkar ol, yaylaq.

(Aşıq Ələsgər, “Yaylaq”)

Yaylağa aid olan əlamət və keyfiyyətlər aşıq poeziyasında, o cümlədən də Aşıq Ələsgərin öz şeirlərində çox işlənmişdir. Lakin bu şeirdə yaylağa şamil edilən “öldürmək” və “günahkar olmaq” kimi keyfiyyətlər bədii dil üçün tamamilə yeni və orijinal bir metaforadır.

Bu fikirləri eynilə aşağıdakı nümunələrdə işlədilmiş poetik metaforalara da aid etmək olar:

Yanağı qırmızı, buxağı ağdı,
Çırağban eyləyib ağı qırmızı.
Ala gözlərinə gözüm sataşdı,
Əridi ürəyimin yağı qırmızı.

(Aşıq Ələsgər, “Qırmızı”)

O cəllad qaşların qəhri, zəhməti
Qəst eylər cismindən cam dağıtsın.
Gözün talan salıb Azərbaycanan,
Dilin istər Alosmanı dağıtsın.

(Aşıq Ələsgər, “Dağıtsın”)

Zənburam, sızıldaram
Dodaqlarında balına;
Yaylaqlar ceyranısan,
Əhsən o gül camalına;

(Aşıq Ələsgər, “Gözəl”)

Klassik aşıq poeziyasında işlənən poetik metaforalar ilk növbədə fərqi-üslubi xarakter daşıyır. Bu cür metaforalardan istifadə sənətkarların bədii ideyanı yüksək obrazlılığa malik dil vasitəsilə ifadə etmək istəyindən doğur. Bu metaforaların qeyri-adiliyi, yeniliyi, gözlənilməzliyi, orijinallığı aşığa öz dinləyicilərinin idrak və duyğularına daha güclü təsir göstərmək imkanı verirdi.

2.3. Aşıq poeziyasında metonimiya

Məcəzin digər bir növü olan metonimiya yaranma prinsipinə görə də, bədii dildə daşdığı üslubi funksiyaya görə də metaforadan fərqlənir.

Lap əvvəldən qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi və danışiq dilində geniş yayılmış və rəngarəng növlərə malik olan metonimiya klassik aşıq poeziyasının

dilində metaforalara nisbətən çox məhdud şəkildə işlənir və növ müxtəlifliyi baxımından da onun kimi zəngin deyil.

Araşdırmalar belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, ümumiyyətlə metonimiya dilimizin tarixi inkişafının qədim dövrlərindən mövcud olsa da, bədii dildə nisbətən sonrakı mərhələlərdə geniş şəkildə işlənməyə başlamışdır. O, birinci növbədə canlı danışiq dili üçün ədəbiyyatda isə daha çox nəsr dili üçün xarakterikdir.

Metafora kimi metonimiya da müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı əlamətlərə əsaslanan təfəkkür hadisəsinin dildə təzahüründən yaranır. Daha doğrusu, müxtəlif xarakterli bu əlaqələrin dildə ifadəsindən ibarətdir. Metaforalarda olduğu kimi, metonimiyaların da yaranmasına rəvac verən bu əlaqələr xarakter etibarilə müxtəlif və rəngarəngdir. Bu da öz növbəsində metonimiyanın növ zənginliyinin meydana çıxmasına səbəb olur.

Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, klassik aşiq poeziyası metonimiyanın işlənmə məqamlarına və funksional göstəricilərinə görə metaforada olduğu qədər çoxcəhətli material vermir. Bununla belə, metonimiyanın dilçilik ədəbiyyatında göstərilən əmələgəlmə tipologiyasını əhatə edəcək qədər nümunələr tapmaq mümkündür və bu nümunələr üslubiyyat araşdırmalarında metonimiyaya dair irəli sürülən nəzəri müddəaların aşiq şeiri üçün də səciyyəvi olduğunu təsdiq edir.

Metonimiyanı əmələ gətirən əlaqə növlərinə görə onu aşağıda göstərilən qaydada təsnif edirlər:

1) Məkana görə əmələ gələn metonimiyalar

Bu qrupa daxil olan metonimiyaların xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, məkanın adı həmin məkanda yaşayanları, mövcud olanları bildirmək üçün işlədilir. Bu, ölkə, şəhər, kənd adı da ola bilər, meydan, küçə, ev otaq kimi spesifik sözlər də.

Məsələn:

Abbasdan Heydərə şikayətim var,

Göyüş təsdiq edə, hər mala bilə.

(Aşiq Ələsgər, “Bilə”)

Göyçənin qonağa çoxdu hörməti,

Qaysava, qayğanaq verir ləzzəti.

Göstərilən birinci misalda “mahal”, ikinci misalda isə “Göyçə” sözü orada yaşayan əhalini, insanları bildirmək üçün işlədilərək metonimiya yaradılmışdır.

2) Məntiqi səbəb əsnasında əmələ gələn metonimiyalar.

Bu tipli metonimiyaların klassik aşıq poeziyasında bir sıra növlərinə rast gəlinir.

a) Şəxs adlarının məcazi mənə kəsb etməsi əsnasında yaranan metonimiyalar.

Dilçilik ədəbiyyatında bu cür metonimiyaların əsas növü kimi şəxs adının ona mənsub olan predmetin üzərinə keçirilməsi göstərilir. Məsələn, “Nizaminin əsərini oxudum” əvəzinə “Nizamini oxudum” və s.

Klassik aşıq poeziyası nümunələrində bu cür metonimiyalara rast gəlinmir, lakin şəxs adları əsnasında əmələ gələn metonimiyaların aşıq şeirində tez-tez rast gəlinən başqa bir maraqlı növü vardır. Metonimiyaların bu növü şəxs adı bildirən xüsusi isimlərin leksik-semantik xassəsinə görə ümumi isim şəklinə düşməsi nəticəsində meydana çıxır. Nəzəri dilçilikdə bu hadisə antonomasiya adlandırılır. Bu cür məcazlaşma bədii ümumiləşdirmə sayəsində mümkün olur. Tarixdən, rəvayət və ya bədii ədəbiyyatdan yaxşı tanış olan, bu və ya digər xüsusiyyəti ilə məşhurlaşmış şəxsin adı əlamət oxşarlığına əsasən başqa şəxsin xarakterini əks etdirmək üçün məcazlaşdırılır və bu yolla metonimiya meydana gəlir. Burada əsas şərt məşhur adın daşıyıcısına məxsus hər hansı bir əlamətin digər şəxs üçün də xarakterik olmasıdır. Belə olduqda həmin şəxsi səciyyələndirmək üçün xarakterik əlamətlərini sadalamaq lazım gəlmir, sadəcə olaraq həmin əlamətlərlə məşhurlaşmış tarixi, yaxud ədəbi şəxsiyyətin adını çəkmək kifayət edir. Beləliklə də, xüsusi isim məzmunca ümumiləşir və yüksək emosionallığa malik məcaz yaranır.

Klassik aşıq poeziyasında bu məzmunlu metonimiyaların ən geniş yayılmış forması Qədim Şərqi dini rəvayətlərindən, yazılı və şifahi məhəbbət dastanlarından gələn Hatəm, Loğman, Süleyman, Yusif, Züleyxa, Sənan, Leyli, Məcnun, Fərhad, Şirin, Əsli, Kərəm kimi rəmzi mənə daşıyan şəxs adlarından istifadə olunmasıdır.

Məsələn:

Misir şəhri derlər, ona varmışam,
Yusif-Kənan sevdasına girmişəm,

(Qurbani, “Olmaz”)

Fərhad olub çəkdim Şirin qəhrini

Cığa pərvaz etdi, teldən ayrıldım.

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Ayrıldım”)

Könül qusu, yar camalın bağında,

Döndərdin ol Şeyxi-Sənana məni.

(Yəhya bəy Dilqəm, “Məni”)

Səddə İsgəndərdir, səxada Hatəm,

Bar evində xan büsatı bəylərin.

(Aşiq Ələsgər, “Bəylərin”)

Yoxsa unudubsan əhdi-peymanı,

Leyli Məcnunu yada salmazmı?

(Aşiq Ələsgər, “A bivəfa”)

b) Məntiqi səbəb əsasında yaranan metonimiyaların aşiq şeirində müşahidə olunan digər bir növündə predmetə yalnız dolayısı ilə aid olan hərəkət və xassə ona bilavasitə aid edilir.

Məsələn:

Deyim bir-bir dərdim sənə, yaz qələm,

Bilinməz hesabı, sanı tapılmaz.

Bağla dəftər, çox eləmə naz, qələm,

Ələ düşməz bu dastanı, tapılmaz.

(Qurbani, “Tapılmaz”)

Payız olacaq bağlar tökər xəzəli,

Bahar olcaq bağçalara bar gəli,

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Bar gəli”)

Gəşt elədim bu dünyanı dolandım,

Əllini aşırıdım, yüzə nə qaldı?!

Ayaq getdi, əl gətirdi, diş yedi,

Baxmaqdan savayı gözə nə qaldı.

(Aşıq Alı, “Nə qaldı”)

Sərv boylu mələkzadə,

Camalından ıçdim bada,

Ələsgəri saldı oda,

Qoydu yana-yana, keçdi.

(Aşıq Ələsgər, “Keçdi”)

Birinci misalda “qələmin yazması, dəftər bağlaması”, ikinci misalda “bağların xəzəl tökməsi”, “üçüncü misalda “ayağın getməsi, əlin gətirməsi, dişin yeməsi”, dördüncü misalda “badənin içilməsi” metonimiyalarında predmetlərə bilavaasitə aid edilən keyfiyyətlərin əslində onlara yalnız dolayısı ilə aidiyyəti var və burada sözlərin məcazi mənasına əsaslanan obrazlı deyim yaradılmışdır.

2.4. Aşıq poeziyasında sinekdoxa

Məcaz əsas növlərindən biri olan sinekdoxa semantik təbiətinə və dildə daşdığı funksiyasına görə məcazın bundan əvvəl nəzərdən keçirdiyimiz növünə, yəni metonimiyaya çox yaxındır. Lakin bu yaxınlıq zahiri xarakter daşıyır, çünki sinekdoxanın yaranma prinsipi metonimiyanınkindən əsaslı şəkildə fərqlənir. Burada bir əşyanın adının digəri üzərinə keçməsində rol oynayan əsas prinsip kəmiyyət əlamətidir. Başqa sözlə desək, sinekdoxa eyni bir sözün əşyanı həm çoxluq formasında, həm də təklikdə ifadə edə bilməsinə əsaslanan məcazdır.

Sinekdoxa həm təkli çoxu, həm də çoxun təkli ifadə edə bilməsi prinsipi əsasında yarana bilər. Elə buradan da sinekdoxanın iki növü meydana çıxır:

1) Hər hansı əşyaya xas olan əlamət və xüsusiyyətlər digər predmetlərdə də varsa, onda həmin predmetin adı cəmlənir və digərlərinə də aid edilərək məcazlanıb işlədilir. Bu qrupa aid sinekdoxalar içərisində şəxs adı bildirən xüsusi isimlərin cəmlənərək işlənməsi müasir yazılı ədəbiyyatda geniş yayılmışdır. Məsələn, - “Ölməz könül, ölməz əsər, Nizamilər, Füzulilər...” (S.Vurğun)

Bu tipli sinekdoxalara klassik aşiq poeziyasının dil materiallarında təsadüf olunmur. Lakin elə bu qrupa aid olan, məntiqi cəhətdən təkdə işlənməli, ancaq öhdəsinə düşən bədii-üslubi funksiyanı yerinə yetirmək naminə cəm şəkilçisi qəbul etmiş ümumi isimlər vasitəsilə yaranmış sinekdoxalardan aşiq şeirində çox istifadə olunur. Məsələn:

Əbrişim telləri, mürəssə saçı

Hərdən sitab elər bellərə doğru.

(Qurbani, “Ellərə doğru”)

Bu gün bir nazənin gəldi güzara,

Gülgəz simaları nə gözəl imiş.

(Aşiq Abbas Tufarqanlı, “Nə gözəl imiş”)

Oğrun-oğrun daldalardan baxırsan,

Alırsan cəsəddən canı, sevdiyim.

(Aşiq Ələsgər, “Sevdiyim”)

Birinci bənddəki “bel”, ikinci bənddəki “sima”, üçüncü bənddəki “dalda” sözləri məntiqi baxımdan təklik bildirsələr də daşdıqları poetik funksiya görə cəmlilik şəkilçisi qəbul etmişlər.

2) Sinekdoxanın ikinci növü həm yaranma prinsipinə, həm də daşdığı bədii-üslubi funksiya görə birincinin tamamilə tərsinədir. Yəni əslində cəmlilik ifadə edən söz cəmliyin morfoloji göstəricisi olan cəm şəkilçisi ilə deyil, bu cəmin əsas semantik əlamətini özündə ehtiva edən tək bir predmetin adı kimi işlədilir. Beləliklə də, əslində məntiqcə cəm olan məfhumu bildirən söz qrammatik cəhətdən təkdə işlədilir, zahirən bu çoxluğa aid olan əşyalardan yalnız birinin adını bildirir. Bununla belə, həmin tək predmet məntiqi baxımdan çoxluğun əsas müəyyənləşdirici əlamətini özündə əks etdirdiyinə görə bədii fikrin dərk olunmasında çaşqınlıq yaranmır. Sözün bu şəkildə dəyişməsi hesabına meydana çıxan məcazlaşmaya, yəni sinekdoxanın bu növünə klassik aşiq poeziyasının dilində kifayət qədər çox rast gəlinir.

Məsələn:

Qurbani aşiq üzünə,

Qurbandı ala gözünə.

Baxma yadların sözünə,
Küsmə, qadasın aldıgım.

(Qurbani, “Qadasın aldıgım”)

Qədəm qoyub yar yanına gələndə
Elə gəl, elə get, yol inciməsin.
Şəkər ləblərindən mənə busə ver,
Dodaq tərپənməsin, dil inciməsin.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “İnciməsin”)

Əlimizi aparıbdı sərt ayaz,
Ruzumuz olubdu günü-gündən az.
Molla şeytan olub, axund şeyitbaz,
Məşədi, kalvayi lotu çıxıbdı.

(Aşıq Ələsgər, “Çıxıbdı”)

Göstərilən şeir parçalarının bədii məntiqindən tamamilə aydındır ki, burada qrammatik cəhətdən təkdə verilmiş sözlər əslində cəmlilik ifadə edir, yəni söhbət bir gözdən, bir dodaqdan, bir molla, axund, məşədi və “kalvayi”dan getmir. Ancaq məcazın başqa növləri kimi sinekdoxa da mətndə işlənmə yerinə və məqamına görə fikrin birbaşa ifadəsinə yox, bədii üslubun obrazlılığına xidmət edir.

2.5. Aşıq poeziyasında epitet və təşbehlər

Azərbaycan dilinin məcazlar sistemində mühüm yer tutan epitetlər klassik aşıq poeziyasında da geniş işlənir və rəngarəng növləri ilə aşıq şeirinin bədii ifadə imkanlarını dərinləşdirir.

Epitet – bədii təyindir. Burada təyin vəzifəsində işlənən söz aid olduğu cümlə üzvünün əlamət və keyfiyyətini müstəqim yox, məcazi mənada ifadə edir. Onun başlıca funksiyası qoşulduğu sözlərin bədii mənasını qüvvətləndirmək, poetik baxımdan daha zəngin mənə çalarlarını üzə çıxarmaqdır.

Təbii ki, epitetlərin məcaz əsasında formalaşması onların poetik baxımdan daha tutumlu, daha emosional olmasını təmin edir. Dildə bəzi hallarda həqiqi mənə

əsasında formalaşan epitetlərə rast gəlinsə də aşiq şeirində epitetlərin böyük əksəriyyəti məhz məcaz xarakterli bədii təyinlərdir.

Hicran gecələri qayğı çəkməkdən

Əlif qəddim əyri yaya dönübdür.

Bədəsilin eşidəntək sözünü

Yəqin etdim, ömrüm zaya dönübdür.

(Qurbani, “Dönübdür”)

Mən Qasımam, uzaq atdım daşımı,

Didəmdən axıtdım qanlı yaşımı,

Dost yolunda mən qoyaram başımı,

Doğru qəbul etsə astana məni.

(Xəstə Qasım, “Naməni”)

Məcəzin başqa növləri kimi epitetlər də müxtəlif əşya və hadisələrə məxsus əlamətlərin, xüsusiyyətlərin müqayisəsi və bənzəyiş əlaqələri nəticəsində meydana çıxır. Epitetlərdə bənzər əlamətin bir əşya üzərindən digərinə keçirilməsinin iki tipinə təsadüf olunur.

1) Cansız əşyalara məxsus xüsusiyyətlərin insana aid edilməsi:

Gümüş piyaləlim, altın ayaqlım,

Sürahi gərdənlim, qaymaq dodaqlım,

O ceyran yerişlim, ayna qabaqlım,

Qurbani der, məni candan eylədi.

(Qurbani, “Eylədi”)

Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,

Ala gözlü qələm qaşlı Güləndam.

Alma yanağına, bal dodağına

Baxan kimi ağılım çaşdı, Güləndam.

(Aşiq Ələsgər, “Güləndam”)

2) İkinci tipə aid olan epitetlərdə isə məcazlaşma prinsipi bunun əksinədir, yəni canlılara, insana aid xüsusiyyətlər cansız əşyaları səciyyələndirmək üçün işlədilir:

O cəllad qaşların qəhri, zəhməri

Qəsd eylər cismimdən cam dağıtsın.

(Aşiq Ələsgər, “Dağıstan”)

Klassik aşiq şeirinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından gətirilən bu nümunələrdən görüldüyü kimi, adi qrammatik təyindən fərqli olaraq, bədii təyin – epitet bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlərə malikdir. Əvvəla qrammatik təyindən fərqli olaraq, epitetlər obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Buna görə də qrammatik təyin bu və ya digər əşyanın əlamətlərini başqalarından fərqləndirməyə xidmət etdiyi halda, bədii təyin əşya haqqında obrazlı təsəvvür yaratmağa xidmət edir.

Məsələn:

Xəstə düşüb qürbət eldə yataram,

Bir kimsənəm yoxdu, oyada məni.

O siyah telləri, şirin dilləri

Salıbdı sönməyən oy oda məni.

(Qurbani, “Oyada məni”)

Qəvvas deryalarda bağlar sal indi,

Keçən günü, yar, yadına sal indi,

Şahmar zülfün gərdənindən sal indi,

At boynuna, eylə nəsağı, belə.

(Aşiq Ələsgər, “Həs ağı belə”)

Eyni obyektə aid olan təyinlərdən birinci misaldakı adi qrammatik təyindir, ikincisi müəyyən bir poetik yük daşıyan epitetdir.

Epitetin ümumişlək təyindən ikinci fərqli xüsusiyyəti odur ki, qrammatik təyin isə müəllifin dünya duyumuna əsaslanan subyektiv xüsusiyyətləri əks etdirir.

Məsələn:

Ay nazənin, ay qağabın altından

Nə göyçək çəkilib qara qaşların.

Gözlərin süzüldü, canım üzüldü,

Vurubdu sinəmə yara qaşların.

(Aşiq Ələsgər, “Qaşların”)

Gözü yaşlı, ey füqərə Ələsgər,
İşi əysik, baxtı qara Ələsgər,
Olmadı dərdinə çara, Ələsgər,
Həsrət əlin o dildara yetmədi.

(Aşıq Ələsgər, “Yetmədi”)

Birinci misalda “qara” sözü əşyanın obyektiv əlamətini (saçın qaralığı) əks etdirən qrammatik təyin, ikinci misalda isə müəllifin subyektiv yaşantılarını əks etdirən (bəxtin qaralığı) məcazdır. Buradan belə bir əlavə nəticə də çıxarmaq olar ki, qrammatik təyin həmişə sözün həqiqi mənası ilə, bədii təyin isə bir qayda olaraq, məcazi mənası ilə ifadə olunur, yəni söz məcazlaşaraq əşyanı təyin edir.

Azərbaycan dilinin məcazlar sistemində məcazlaşma prosesinin ən təbii formasını saxlayan, yəni birbaşa bənzətmə yolu ilə meydana gələn məcaz növü təşbehdir. Ərəb mənşəli “təşbeh” (yaxud “təşbih”) termininin ilkin mənası da elə bənzətmə deməkdir. Buna görə də filoloji ədəbiyyatda “təşbeh” termini ilə paralel “bənzətmə” termini də işlədilir.

Klassik aşıq poeziyasında müşahidə olunan məcazlar sırasında təşbeh ən sadəsidir. Buna baxmayaraq, aşıq şeirinin obrazlar sistemində təşbehlərin kifayət qədər mühüm rolu və rəngarəng nümunələri vardır. Təşbeh dedikdə bir əşya və ya hadisənin hər hansı əlamətinə görə başqasına bənzədilməsi nəzərdə tutulur.

Məntiqi cəhətdən təşbehin meydana çıxması üçün iki obyektin (bənzəyən və bənzədilənin) olması zəruridir. Bənzətmə prosesinin dildə öz əksini, mətnə öz ifadəsini tapması üçün bəzən bu iki obyektin birbaşa qarşı-qarşıya qoyularaq tutuşdurulması kifayət edir. Təşbehlərin başqa bir növündə isə bənzətmə prosesi bənzətmə qoşmalarının (“kimi”, “tək” və s.) köməyi ilə həyata keçirilir. Müşahidələr göstərir ki, klassik aşıq ədəbiyyatının dilində təşbehin filoloji ədəbiyyatda öz əksini tapmış qeyd olunan bu iki növündən başqa, bənzətmə prosesinin açıq mətnlə ifadə olunmuş (“bənzəyir”, “oxşayır” sözlərinin köməyi ilə formalarına da təsadüf olunur.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, klassik aşıq poeziyasının dilində təşbehin bir-birində formaca fərqlənən üç növündən istifadə olunmuşdur:

1) Bənzəyənlə bənzədilənin birbaşa qarşılaşdırılması yolu ilə yaranan təşbehlər:

Bağlarda maralsan, çöllərdə ceyran,

Ordubad, Naxçıva boyuna heyran.

(Qurbani, “Səni”)

Bu dünya karvansaradı,

Hər gələn qonaq, əylənməz.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Əylənməz”)

Dodağın qönçədi, dişlərin sədəf,

Qaşların qüdrətdən qara, Bəyistan.

(Aşıq Ələsgər, “Bəyistan”)

Göründüyü kimi bu nümunələrdə işlədilmiş təşbehlərdə maral və ceyran, dünya ilə karvansara, dodaq ilə qönçə, diş ilə sədəf obyektləri birbaşa tutuşdurmaq yolu ilə bənzədilir.

2) Müqayisə qoşmalarının köməyi ilə meydana gələn təşbehlər:

Boyun sənin tuba kimi,

Qaşlarındı kaman, ay qız!

(Aşıq Hüseyn Şəmki, “Ay qız”)

Dəli könül dərya təki çalxanır,

Qeyzə gəlir xoş ahəngi qıjhaqıj.

(Aşıq Ələsgər, “Qıjhaqıj”)

Tovuz kimi qalxdı çeşmə başından,

Bütün gözəllərin gözəli Güllü!

(Aşıq Ələsgər, “Güllü”)

Bu nümunələrdə gözəlin boyunun tuba kimi olması, könülün dərya təki çalxanması, gözəlin çeşmə başından tovuz kimi qalxması bənzətmə qoşmaları vasitəsilə yaradılmış təşbehlərdir.

3) Bənzətmə prosesinin aşıq mətnlə ifadə olunması, bilavasitə əks etdirilməsi yolu ilə yaradılan təşbehlər:

Nabələdəm ulusuna, soyuna,

Mina gərdəninə, uca boyuna,
Divanə Valehi sən al qoynuna,
Elə bil ki, bülbül gülə bükülmüş.

(Aşiq Valeh, “Bükülmüş”)

Mən sənə aşiqəm, sən mənə xata,
Dəhanın bənzəyir qəndə, nabata,
...Sallanışın bənzər hurü qılmana,
Kəbəni, qibləni, din-imanım yavaş get!

(Aşiq Ələsgər, “Yavaş get”)

Alıbdı xoş satda,
Yaradandan pay bu sənəm.
Behiştin pərisinə,
Hurilərə tay bu sənəm.

(Aşiq Ələsgər, “Baxın”)

Bu nümunələrdəki təşbehlər aşiq mətn vasitəsilə, bənzəyənə bənzədilənin “elə bil ki”, “bənzəyir”, “bənzər”, “tay” kimi sözlərin köməyi ilə qarşılaşdırılması yolu ilə yaradılmışdır.

Aşiq Ələsgərin qıfılənd janrında yaradılmış bir divanisində isə ustad aşığın obrazlı bənzətmə üsulu olan təşbehdən bilavasitə söz (termin) məqamında istifadə edildiyinin şahidi oluruq:

Bu gün bir əcayib gördüm,
Təşbehi heyvana yetər.
Arıflər, uzaq düşməyin,
Nisbəti ilana yetər.
... Onun xörəyin mən deyim,
Təşbehi quş yumurtası.
Qarnında zikr eyləyir,
İnsana yetəndə səsi.

(Aşiq Ələsgər, “Yetər”)

Bu nümunədə son dərəcə qərribə bir halla üzləşirik: bir tərəfdən bənzətməni aşırıq mətnlə verən aşırıq sanki bənzədilənə birbaşa işarə verir, digər tərəfdən isə bu bənzətmənin məzmununu tam gizli saxlamaqla açılması çətin olan maraqlı bir qıfıl bənd yaradır.

Məcəzlaşma hadisəsi dilimizin polisemiya qanunlarına, yəni bir sözün bir neçə mənə, yaxud mənə çaları ifadə etmək imkanlarına əsaslanır. Əgər sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmağa xidmət edirsə, məcazi mənə onu təsvir etmək üçündür. Məcəzi mənə qazanmış söz obrazlılıq səviyyəsinə yüksəlir və fikrin, ideyanın daha təsirli, daha emosional ifadə olunmasına imkan yaradır.

Dilimizdəki sözlərin məcazi mənalarını iki qrupa bölmək mümkündür. Belə ki, məcazi mənə ifadə edən sözlərin bir qismi dildə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Belə sözlər həm ədəbiyyatda, həm də adi danışığı dilində uzun müddət təkrar-təkrar işlədilir, həmin dildə danışanların hamısı tərəfindən istifadə olunur və başa düşülür.

Məcəzi mənəli sözlərin digər bir qrupu isə yalnız bədii əsərlərin dilində işlədilir. Bu tip məcazlar, adətən, təkrarsız olur, yəni hər hansı bir müəllif tərəfindən onun istedadına, dünyagörüşünə, dilin polisemantiklik potensialına bələdlik dərəcəsinə uyğun olaraq tapılır, əsasən yalnız özünə xas olan məqamda işlənir və ilk növbədə sənətkarın bədii ideyasının obrazlı ifadəsinə xidmət edərək onun fərdi üslubunun göstəricisinə çevrilir.

Məcəzların bu cür qruplaşdırılması nəzəri dilçilik ədəbiyyatında ümumişlək və sitativ məcazi mənələr adlandırılır.

Araşdırmalar göstərir ki, məcazların bu cür təsnifatı klassik aşırıq poeziyasının dili üçün də tamamilə məqbuldur və özünü doğruldur. Hərçənd ki, bu zaman aşırıq şeirinin dil və üslub cəhətdən özünəməxsusluğunu mütləq nəzərdə saxlamaq lazımdır. Bu dil əslində ümumxalq canlı danışığı dili ilə normativ ədəbi dil arasında bir keçid, bir körpü rolu oynayır və bu fakt aşırıq şeirinin məcazlar sisteminin xarakterində də özünü büruzə verir.

Sözün situativ məcazi mənası nə qədər fərdi-üslubi səciyyə daşırsa da, hətta dilin ümumi semantik strukturuna daxil olmasa da, hər halda, sözdən yaradıcı şəkildə istifadə edən sənətkar həmişə xalq dilinə istinad edir və onun yaratdığı ən yeni, ən

gözlənməz, ən orijinal məcazlar belə, ilk növbədə dilin daxili ehtiyatlarına və qanunauyğunluqlarına əsaslanır.

Klassik aşiq poeziyası nümunələrinin dilində məcazların hər iki növündən geniş istifadə edilir. Lakin aydındır ki, situativ məcazlar ümumişlək məcazlarla müqayisədə özlərini daha güclü bədii təsvir vasitəsi kimi büruzə verir.

Ümumişlək məcazların bir qismi dildə özünün bədii obraz yaratmaq imkanını tamamilə itirmişdir və artıq dilin daşıyıcıları və bu dildə yazıb-yaradan sənətkarlar tərəfindən məcaz kimi dərk olunmur. Lakin ümumişlək məcazların digər qismi-obrazlıq potensialını hələ saxlayan qrupu situativ-üslubi məcazlarla bir sırada bədii dildə təsvir vasitəsi kimi geniş surətdə və səmərəli şəkildə işlədilir.

Bu hal eynilə klassik aşiq şeirinin dilinə də aiddir. Burada məcazlardan istifadə müxtəlif üslubi səciyyə daşıyır və müxtəlif bədii məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

1. Hər şeydən əvvəl, məcaz bədii surətlərin səciyyələndirilməsi, oxudu və dinləyicidə onlar haqqında mənəli, ifadəli, obrazlı təsəvvür yaratmaq vasitəsidir. Üslubi məqsəddən asılı olaraq, müəllif həm müsbət, həm də mənfi emosiyalar doğuran məcazlardan istifadə edə bilər.

Məsələn:

Sərində bəzəyi, baxışı şaxlı,
Bir şahbaz gərdənli, maya buxaqlı,
Bir gülgəz yanaqlı, qaymaq dodaqlı,
Aynadı cisminin ağı Nabatın.

(Aşiq Hüseyn Şəmkirli, "Nabatın")

Adı kövsər, ləbi kövsər,
Dürr düzülüb zənəxdana;
Gərdəndə qızıl həmayil
Şölə salıbdı hər yana;
Aşiqə zülm eylədim,
Od qaladın şirin cana;
Kərəm eylə, ayaq saxla,

Getmə, dayan, Xırdaca qız.

(Aşiq Ələsgər, “Xırdaca qız”)

Namərdi özümə mən dost eylədim,

Yolunda canıma çox qəsd eylədim,

Söyüddən bağ saldım, peyvəst eylədim,

Almasın, heyvasın, narın görmədim.

(Aşiq Ələsgər, “Görmədim”)

Aşiq Alı deyər, halım pərişan,

Ağ üzündə qoşa xallar hər nişan.

Binamus qohumdan namuslu düşman,

Öldürsə, qəlbimə gül dolandırır.

(Aşiq Alı, “Dolandırır”)

Göründüyü kimi, bədii təsvirin məcaz əssasında qurulduğu bu bədii nümunələrin birinci və ikincisində müəlliflər müsbət emosiya aşılaman qiymətləndirici məcazlardan, üçüncü və dördüncü nümunələrdə isə mənfi emosiya aşılaman məcazlardan istifadə yolu ilə bədii personajın obrazlı portretini yaratmağa nail olmuşlar.

2. Aşiq şeiri nümunələrində məcazlardan təbiətin təkrarsız gözəlliklərinin, əsrarəngiz mənzərələrinin təsvir və tərənnümünə daha yüksək bədii səviyyədə nail olmaq üçün istifadə olunur. Məsələn:

Ziynəti nərgizdən, tər bənövşədən,

Al yaşıl geyinib şad olan dağlar.

Ruhi təzələyir gülab suları,

Dəhanlarda şirin dad olan dağlar.

(Yəhya bəy Dilqəm, “Dağlar”)

Süsən, sünbül, gül, ərğəyan

Köysündə laləzar verib.

Alan, satan gözəllərdir,

Nə rəvac bazar verib.

Damənin çahar fəslidi,

Hər meyvə bitib, bar verib.

Xudam səni çox bəyənib

Belə bir ixtiyar verib.

Dalın dənizə söykənir,

Kürdü ayağın, Şah dağı.

(Aşıq Ələsgər, “Şah dağı”)

Qeyd etmək lazımdır ki, aşıq şeirində məcazların bu məqamda işlədilməsi yalnız adi təsvir və tərənnüm məqsədi güdmür, həm də insanla təbiətin dialektik bağlılığının, doğmalığının simvolik təsəccümünün yaradılmasına xidmət edir.

3. Məcazların daşdığı əsas üslubi funksiyalardan biri də lirik qəhrəmanın və ayrı-ayrı personajların mənəvi-psixoloji portretinin yaradılması, onların daxili aləminin, mənəvi ovqatının, əhval-ruhiyyəsinin əks etdirilməsi və bu hisslərin oxucuya (dinləyiciyə) çatdırılmasıdır. Məsələn:

Oxuyur bülbüllər budu gəldi yaz,

Qurbaninin canı yolunda niyaz.

Sərim sadağadı, üzüm payəndaz,

Candan qeyri yoxdu bir matah mənim.

(Qurbani, “Mənim”)

Abbas ağlar arsız-arsız,

Dünya olub etibarsız.

Deyirdin, dözərəm yarsız,

Döz, bağı daş olan könlüm.

(Aşıq Abbas Tufarqanlı, “Könlüm”)

Hicranın əlindən gəlmişəm cana,

Nə deyim dərdimi, gəlməz bəyana.

Baxmaram cənnətdə huri, qılmana,

Bircə ləhzə vüsalını görəydim.

(Sarı Aşıq, “Görəydim”)

Qafil könül, bu nə yoldu tutubsan,

Sərf edirsən nə kamaldı dünyada

Dövlətə qul olub gül tək açılma,
Çox sənin tək güllər soldu dünyada.

(Aşıq Ələsgər, “Dünyada”)

Bədii əsərdə məcazların köməyi ilə ifadə olunan fikir və ideyalar, hiss və həyəcanlar daha böyük təsir qüvvəsinə malik olur və oxucuda (dinləyicidə) daha dərin emosiyalar oyadır.

4. Aşıq poeziyasında işlədilən bir sıra məcazlar təkcə bədii təsvir funksiyası yox, həm də nəvazişli müraciət, oxşama, əzizləmə vəzifəsi yerinə yetirirlər.

Məsələn:

Başına döndüyüm ay pərizada,
Can içində cana vermərəm səni.
Neynirəm bostanı, neynirəm bağı,
Yüz bağı bostana vermərəm səni.

(Qurbani, “Vermərəm səni”)

Başına döndüyüm vəfalı dilbər,
İrəngin dağlardan lala gətiri.
Qaşların ləl olsa, yoxdu qiyməti,
Gözlərin başıma bəla gətiri.

(Qurbani, “Gətiri”)

Həsrətindən saralıban solanam,
İzin versən, yar, başına dolanam.
Əlli yol çapılam, yüz yol talanam,
Bir şey deyil dövlət-var, incimərəm.

(Aşıq Ələsgər, “İncimərəm”)

Məcazin bu məqamda işlədilməsi aşıq şeirində lirik məzmunun, məhəbbət duyğularının daha emosional şəkildə ifadə olunmasına imkan yaradır. Buna görə də klassik aşıq poeziyasının müxtəlif nümayəndələrinin yaradıcılığında bu tipli məcazların son dərəcə rəngarəng formalarına rast gəlmək mümkündür.

Məcazlardan bədii fikrin ifadəsinə və müəllifin yaradıcılıq niyyətinə uyğun, hər bir sənətkarın dünyaduyumu və bədii düşüncə tərzini məcrasında poetik hiss və

həyəcanlarının oxucuya daha yaxşı çatdırılmasına xidmət edən şəkildə istifadə olunması Azərbaycan klassik aşığı poeziyasının əsas məziyyətlərindən biridir.

Ən mühüm bədii təsvir vasitəsi kimi məcazlar dilimizin semantik quruluşunda əhəmiyyətli yer tutmaqla bərabər, həm də ədəbiyyatımızın əsas qollarından birini təşkil edən aşığı poeziyasının ən vacib bədii-poetik göstəricilərindəndir.

Klassik aşığı poeziyasının materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, məcazlar əsrlər boyu xalq yaradıcılığının bu qolunun üslub və ifadə zənginliyinin təmin olunmasında çox mühüm rol oynamışdır. Həm də bu prosesin ikitərəfli fayda gətirdiyi, yəni həm aşığı şeirinin bədii ifadə imkanlarını yüksəltdiyi, həm də həmin nümunələr hesabına dilimizin məcazlar sisteminin forma və məzmunca daha da zənginləşdirdiyi göz qabağındadır.

Klassik aşığı poeziyasında məcazların işlədilməsi tarixi-dialektik xarakter daşıyır. Belə ki, dilimizin və aşığı sənətinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində məcazlar da inkişaf etmiş, tədricən dəyişmiş, yeniləşmiş və zənginləşmişdir. Çünki dilin digər üslubi kateqoriyaları kimi məcazlar da həm dövrün, zamanın ictimai və ədəbi-mədəni mühitin xarakteri ilə, həm də əsərin məzmunu, müəllifin fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olur.

Klassik aşığı poeziyasının hər bir görkəmli nümayəndəri bu sənətin ənənələrini yaşatmaq və davam etdirməklə yanaşı, yalnız bununla kifayətlənməmiş, yeni, daha mənalı, daha təsirli və eyni zamanda, özünün dünyagörüşünə, xarakterinə, həyat və sənət amalına, yaradıcılıq ovqatına daha çox uyğun gələn məcazlar yaratmağa çalışmışdır. Məhz bu cəhət Azərbaycan aşığı şeirinin ən görkəmli nümayəndələrinin – Qurbaninin, Aşığı Abbas Tufarqanlıının, Xəstə Qasımın, Sarı Aşığıın, Aşığı Məhəmməd Varxiyanlıının, Aşığı Valehin, Aşığı Alının, Aşığı Hüseyn Şəmkirlinin və nəhayət, bu sənətin ən nəhəng korifeyi Aşığı Ələsgərin poeziyasının bədii-poetik cəhətdən bənzərsizliyini, təkrarsızlığını, misilsizliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Bir tərəfdən xalq danışığı dili ilə, digər tərəfdən isə yazılı ədəbi dillə sıx surətdə bağlı olan aşığı şeirində başqa dil-üslub xüsusiyyətləri kimi məcazlar da tamamilə yeni bir xarakter alır, yeni məzmun qazanır.

NƏTİCƏ

1. Aşıq poeziyasının bir çox özəllikləri məhz canlı xalq dili ilə daha sıx bağlı olması ilə əlaqədardır. Tarixən xalqın arzu və istəklərinin, sevinc və kədərinin, həyata və cəmiyyətə münasibətlərinin sənət dili ilə ifadəçisi olmuş aşıqlar xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışlar. Aşıq xalqın sevimli nəğməkarı, xalq ruhunun ifadəçisi olmuşdur.

2. Aşıq şeirinin şifahi ədəbi dil nümunəsi olmasında bəhs edərkən belə bir cəhəti də nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələrinə nisbətən aşıq poeziyası özünün tipoloji və funksional xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbiyyata daha yaxındır.

3. Aşıq şeirinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, müəyyən mənada, hətta yazılı ədəbiyyatın dilinin tədqiq edilməsinə nisbətən daha maraqlı məzmun kəsb edir. Belə ki, canlı danışiq dilinə daha yaxın olan aşıq poeziyası dildə baş verən canlı prosesləri daha bariz şəkildə əks etdirir və buna görə də tədqiqat üçün yazılı ədəbiyyatdan öz spesifikliyi ilə fərqlənən maraqlı və zəngin material verir.

4. Aşıq poeziyasının dili öz müasiri olan klassik yazılı ədəbiyyatın dili ilə müqayisədə yad dillərin təsirinə qat-qat az məruz qalmışdır və xalqın canlı danışiq dili ilə daimi və sıx təmasdadır. Buna görə də burada, əvvəla, türk mənşəli leksik-semantik vahidlərin mütləq üstünlüyü müşahidə olunur, ikincisi isə, dialekt və şivələrlə əlaqə həmişə canlı xarakter daşıyır. Bu cəhətlər dil araşdırmaları üçün son dərəcə mühüm amildir. Digər tərəfdən, folklor sənəti sistemində özünəməxsus yer tutan aşıq poeziyası şifahi xalq ədəbiyyatının digər poetik formalarından fərqli olaraq, sırf danışiq dilində yox, kifayət qədər dəqiq və müəyyən normalara malik olan şifahi ədəbi dildə yaranır və bu baxımdan da aşıq poeziyasının dil və üslub cəhətlərinin xüsusi olaraq araşdırılması zərurəti meydana çıxır.

5. Klassik aşiq poeziyasının yaradıcıları, canlı xalq dilinin bütün təbii imkanlarını klassik yazılı poeziyanın incəlikləri ilə məharətlə uyuşduran ustad sənətkarlar son dərəcə zəngin leksikona malik olmuşlar. Onların çoxu yazılı ədəbiyyatın poetik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olduqları üçün canlı danışq dilinin və folklor poetikasının ifadə zənginlikləri ilə yazılı poeziya dilinin gözəlliklərini qovuşdurmaq yolu ilə aşiq şeirinə misilsiz vüsət vermişlər. Aşiq şeirinin musiqi ilə bilavasitə bağlı olması da ona xüsusi ifadə harmoniyası bəxş etmişdir. Bu amil həm də aşiq poeziyasının forma və şəkilçə rəngarəng olmasına müsbət təsir göstərmişdir.

6. Klassik aşiq poeziyasında Azərbaycan dilinin zəngin leksik imkanları tam əhatəli şəkildə öz ifadəsini tapmışdır və bu poeziya dilin digər cəhətləri ilə bərabər leksik özəlliklərin bütün çalarlıqlarının öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Aşiq sənəti nümayəndələrinin poeziya örnəklərində leksik-semantik xüsusiyyətlərini öyrənilməsi bu xüsusiyyətlərin bütövlükdə ədəbi dilimizin tədqiqi mövqeyindən qiymətləndirilməsi, ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirmək imkanlarını daha da genişləndirir.

7. Aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi həm də ədəbi dilimizin lüğət tərkibi baxımından ümumi inkişaf prosesini öyrənmək üçün maraqlı dilfaktları verir. Azərbaycan dili leksikasının tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və ayrı-ayrı mərhələlərdə onun dəqiq mənzərəsini müəyyənləşdirmək üçün böyük imkanlar verən klassik aşiq poeziyasının dilçilik araşdırmalarına cəlb edilməsi həm də bu baxımdan son dərəcə faydalı ola bilər.

8. Aşiq şeiri Azərbaycan dilinin leksik-semantik potensialını və poetik üslubiyyatının imkanlarını əks etdirmək baxımından əvəzsiz bir mənbədir və onun dilçilik tədqiqatlarının əhatə dairəsindən kənar qalması həm də dilçilik elmimizin ümumi inkişafına bir məhdudluq gətirmişdir.

9. Bu xarakterli araşdırmalar həm də ona görə vacibdir ki, Azərbaycan dilçiliyində digər dil bölmələri tarixi aspektdə kifayət qədər araşdırıldığı halda, tarixi leksikanın öyrənilməsi tədqiqatdan nisbətən kənar qalmışdır.

10. Bu tipli araşdırmalar Azərbaycan ədəbi dili tarixinin mühüm bir sahəsinin-tarixi leksikaya dair elmi məlumat və biliklərin klassik aşiq poeziyasının verdiyi zəngin material əsasında daha da dərinləşdirilməsinə kömək ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: 1991.
2. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı: 1970.
3. Axundov A. Şeir sənəti və dil. Bakı: 1980.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: 1964.
5. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. Bakı: 1989.
6. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: 1994.
7. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi// Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II c., Bakı: "Prestij çap evi", 2014, 186-304 s.
8. Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: 1999.
9. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili, II hissə (leksika). Bakı: 1982.
10. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: 1999.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: 1962.
12. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, I hissə, Bakı: 1979.
13. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı: 2011.
14. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyatı problemləri. Bakı: 2001.
15. Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı: 1990.
16. Əhmədova S. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin üslubi layları. Bakı: "MBM", 2014, 128 s.
17. Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: 1999.
18. Hacıyev A. Azərbaycan dilinin onomastik sistemi. Bakı: 1999.
19. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə. Bakı: 1986.
20. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: 1999
21. Həkimov M. Azərbaycan aşiq şeiri şəkilləri və qaynaqları. Bakı: 1999.

- 22.Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: 1979.
- 23.Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilin lüğət tərkibinin inkişafı. Bakı: 1986.
- 24.Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı: 1995.
- 25.Xudiyev N. Yazıçı dili və üslub. Bakı: 1988.
- 26.İbrahimov M. Aşıq poeziyasında realizm. Bakı: 1966.
- 27.İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı: 2002.
- 28.Kazımov Q. Qurbani və poetikası. Bakı: 1996.
- 29.Qasımlı M. Aşıq sənəti. Bakı: 1996.
- 30.Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: 1988.
- 31.Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı: 2003.
- 32.Qurbanov A. Poetik onomastika. Bakı: 1988.
- 33.Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: 1998.
- 34.Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı: 1997.
- 35.Mustafayeva Q. Adların üslubi imkanları. Bakı: 1990.
- 36.Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı: 1978.
- 37.Paşayev S. Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı. Bakı: 1989.
- 38.Süleymanova İ. Frazologiyanın üslubi imkanları. Bakı: Elm, 2013. 300 s.
- 39.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: 1962.
- 40.Tanrıverdi Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud” da şəxs adları. Bakı: 1962.
- 41.Tanrıverdiyev Ə. Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri. Bakı: 1996.
- 42.Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: 1979.
- 43.Vəkilov Q. XIX əsr aşıq lirikası. Bakı: 1995.

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Azərbaycan və ədəbiyyatı kafedrası

Əlyazması hüququnda

KÖNÜL YASİN qızı CƏFƏROVA

**AZƏRBAYCAN KLASSİK AŞIQ ƏDƏBİYYATININ
LEKSİK – SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: HSM-060201- Azərbaycan dili

**“Azərbaycan dili” ixtisası üzrə magistr elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFARATI

BAKI - 2017

Elmi rəhbər:
Rəsmi opponent:

fil.f.d.,dosent. F.Z.Əhmədov
fil.f.d.,dosent. A.S.Cəfərova

Müdafiə “-----” _____ 2015-ci ildə saat _____ - də Azərbaycan Dillər Universitetinin nəzdindəki İxtisaslaşdırılmış Müdafiə Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001,Bakı şəhəri,R.Behbudov küç. 134
Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

9 sayılı İxtisaslaşmış Müdafiə Şurasının Elmi katibi,

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

C.M.Babayev

İşin ümumi səciyyəsi

Mövzunun aktuallığı. Aşiq poeziyasının və ümumən, aşiq sənətinin ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığı, bu sənətin ümumi məsələləri folklorçuluq, ədəbiyyatşünaslıq baxımından hərtərəfli tədqiq olunsa da dilçilik problemləri mövqeyindən hələ kifayət qədər araşdırılmamışdır. Halbuki, şifahi xalq ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyat arasında bir keçid mərhələsi rolu oynayan aşiq poeziyasının klassik nümayəndələrinin yaradıcılığı dilimizin tarixi inkişaf proseslərinin, həm də bir sıra digər problemlərinin öyrənilməsi üçün ən mötəbər mənbələrindən biridir. Klassik aşiq poeziyası həm dildə gedən proseslərin tarixi inkişafı, həm də dilin tipoloji problemləri baxımından son dərəcə zəngin material verir. Deməli, klassik aşiq poeziyası dilinin araşdırılması zəruriliyinin iki əsas səbəbi var. Birincisi, aşiq poeziyasının dil-üslub xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bütövlükdə aşiq sənətinin tədqiqi işinin tərkib hissəsi kimi mühüm bir funksiya yerinə yetirir. Yəni bu tədqiqatlar ilk növbədə, aşiq sənətinin daha dolğun öyrənilməsi üçün lazımdır. İkincisi, aşiq poeziyasının linqvistik tədqiqata cəlb olunması Azərbaycan dilinin hərtərəfli öyrənilməsi işində indiyə qədər yol verilmiş boşluqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Həm də bu zaman dilçiliyin, demək olar ki, bütün əsas sahələri üzrə elmi problemlərin daha əsaslı şəkildə qoyulmasına və həll edilməsinə imkan yaranır. Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığının şərtləndirən amillərdən biri də budur.

Tədqiqatın obyektini klassik aşiq poeziyasında işlənmiş leksik- semantik kateqoriyalar təşkil edir. **Tədqiqatın predmeti** Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasından ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur.

1. Klassik aşiq poeziyasının yazılı ədəbiyyat nümunələrindən fərqli xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq.

2. Klassik aşiq poeziyasının lüğət tərkibində dialektizmlərin yerini müəyyənləşdirmək
3. Klassik aşiq poeziyasında məişət sözlərinin işlənmə səbəblərini təhlil etmək.
4. Klassik aşiq poeziyasında mətni və mütləq sinonimlərin bədii ifadə vasitələri imkanlarını tədqiq etmək.
5. Klassik aşiq poeziyasında işlənmiş antonimləri üslubi fiqur kimi müəyyənləşdirmək.
6. Klassik aşiq poeziyasında metaforaların işlənmə xüsusiyyətlərini təhlil etmək.
7. Aşiq poeziyası nümayəndələrinin metonimiyalardan istifadə ustalıklarını aşkara çıxarmaq.
8. Sinekdoxa və təşbehlərin klassik aşiq poeziyasında işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. İndiyə qədər ədəbi dil üzrə aparılan müxtəlif xarakterli dilçilik araşdırmalarında tədqiqatçıların diqqəti əsasən yazılı ədəbiyyat materialları üzərində cəmləşmiş, maraqlı və orijinal nümunələrlə zəngin olan aşiq poeziyası isə diqqətdən kənar qalmışdır.

Aşiq Qurbani əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı professor Q. Kazımov yazmışdır: “Milli ədəbi dilimizin inkişaf yolunun tədqiqi prosesində xalqın öz dilində danışan, ədəbi dilin əsl səviyyəsini, təbii mənzərəsini əks etdirən ədəbiyyatı dördüncü, beşinci plana keçirmiş, savadlı təbəqə üçün yazan klassik sənət ustalarının dilin ədəbi dilin inkişafı üçün əsas meyar kimi götürmüşük” (28, 125).

Yol verilmiş bu nöqsanı aradan qaldırmaq üçün aşiq poeziyası nümunələrinin dilçilik araşdırmalarına cəlb olunması vacibdir. Deyilənlər aşiq poeziyası dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə də aiddir. Tədqiqatın elmi yeniliyi də bununla bağlıdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, xüsusən də onun peşəkar ədəbi yaradıcılıq sahəsi sayılan aşiq ədəbiyyatı janrı və forma əlamətlərinə görə son dərəcə zəngindir. Qədim və çoxcəhətli aşiq sənəti xalqımızın milli bədii təfəkkürünün

ən səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin zəngin leksik-semantik potensialını da özündə əks etdirir.

Tarixi kökləri ilə qədim ozan sənətinə bağlı olan, bu zəngin bünövrə üzərində misilsiz inkişaf yolu keçərək sənət meydanına ölməz bədii yaradıcılıq nümunələri çıxaran Azərbaycan klassik aşiq poeziyası həm də dilimizin əzəmətli tarixi abidəsi kimi dəyərləndirilməli və bu baxımdan hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməlidir. Özünü xalqın bədii təfəkkürünün ifadəçisi kimi təsdiq edən aşiq, həm də şifahi xalq sənətinin çoxəsrlik inkişafı boyu cilalanaraq yüksək kamillik səviyyəsinə çatmış dil sərvətinin qoruyucusu və daşıyıcısı olmuşdur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı bütövlükdə tarixən yazılı ədəbiyyata nisbətən daha qədim olduğu kimi, onun mühüm tərkib hissəsi olan aşiq poeziyası da qədim əsrlərdən başlayaraq çox zəngin bir inkişaf yolu keçmiş, eyni zamanda yazılı ədəbi dilin də təşəkkülünə böyük təsir göstərmişdir. Görkəmli dilçi alimimiz, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Ə.Dəmirçizadə yazırdı: “Belə bir faktı nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, ümumiyyətlə yazı meydana çıxmazdan çox əvvəl mövcud olan şifahi şeir ənənələri yazılı ədəbi dilin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Buna görə də xüsusən ilk dövrlərin yazılı ədəbi dil abidələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərini düzgün başa düşmək üçün məhz şifahi ədəbi dil zəmininin nəzərə alınması olduqca zəruridir” (12, 73).

Bu baxımdan şifahi ədəbi dilin ən mühüm daşıyıcılarından olan aşiq poeziyası kifayət qədər zəngin, bir çox cəhətdən hətta yazılı ədəbi dildə ifadəsini qismən az tapmış, canlı danışıq dilinə, dialekt və şivələrə əsaslanan linqvistik material verir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Azərbaycan dilinin tarixini, tarixi dialektologiyanın daha ətraflı və sistemli tədqiqi hələ də bəzi nəzəri müddəaların dəqiqləşdirilməsini, folklor nümunələrini dilimizin bədii materialları kontekstində araşdırılmasını tələb edir. Düşünürük ki, dissertasiyada əldə edilmiş elmi qənaətlər bu ehtiyacın ödənilməsində faydalı ola bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyanın nəticələrindən dil tarixinə, dialektologiyaya, etimologiyaya və üslubiyyata aid kursların təşkilində istifadə etmək olar.

Dissertasiyada təsviri və tarixi – müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Aşıq şeirində Azərbaycan dilinin digər xüsusiyyətləri ilə yanaşı zəngin leksik-semantik imkanları da özünü son dərəcə əhatəli şəkildə büruzə verir və dilimizin bu sahəyə aid incəliklərinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.
2. Klassik aşıq sənəti nümayəndələrinin dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və aşkara çıxarılan dəlillərin ədəbi dilimizin inkişafı mövqeyindən qiymətləndirilməsi bütövlükdə ədəbi dilimizin inkişaf meyillərini müəyyənləşdirmək imkanlarını xeyli genişləndirir.
3. Azərbaycan dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin tarixi inkişaf tendensiyalarını və ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə onun tədqiq mənzərəsini müəyyənləşdirmək üçün böyük imkanlar verən klassik aşıq poeziyası araşdırmalara, demək olar ki, cəlb edilməmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İşin əsas məzmunu.

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri üçün elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodları müəyyənləşdirilir, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə “Lügət tərkibi” adlanır. Burada klassik aşıq poeziyasında işlədilən dialektizimlər və məişət sözləri təhlil edilir, aşıq poeziyasında ki, sinonimlər və antonimlərin işlənmə xüsusiyyətləri tədqiq edilir.

Dissertasiyanın “Klassik aşıq poeziyasında işlənən məcazlar” adlanan ikinci fəsil 3 paragrafdan ibarətdir. Bu fəsildə metafora, metanimiya, epitet və təşbehlərdən aşıq poeziyasında istifadə ustalığı ətraflı şərh olunur.

Tədqiqat prosesində əldə edilmiş elmi qənaətlər aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir.

Aşıq poeziyasının bir çox özəllikləri məhz canlı xalq dili ilə daha sıx

bağlı olması ilə əlaqədardır. Tarixən xalqın arzu və istəklərinin, sevinc və kədərinin, həyata və cəmiyyətə münasibətlərinin sənət dili ilə ifadəçisi olmuş aşıqlar xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışlar. Aşıq xalqın sevimli nəğməkarı, xalq ruhunun ifadəçisi olmuşdur.

Aşıq şeirinin şifahi ədəbi dil nümunəsi olmasında bəhs edərkən belə bir cəhəti də nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının digər nümunələrinə nisbətən aşıq poeziyası özünün tipoloji və funksional xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbiyyata daha yaxındır.

Aşıq şeirinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, müəyyən mənada, hətta yazılı ədəbiyyatın dilinin tədqiq edilməsinə nisbətən daha maraqlı məzmun kəsb edir. Belə ki, canlı danışmaq dilinə daha yaxın olan aşıq poeziyası dildə baş verən canlı prosesləri daha bariz şəkildə əks etdirir və buna görə də tədqiqat üçün yazılı ədəbiyyatdan öz spesifikliyi ilə fərqlənən maraqlı və zəngin material verir.

Aşıq poeziyasının dili öz müasiri olan klassik yazılı ədəbiyyatın dili ilə müqayisədə yad dillərin təsirinə qat-qat az məruz qalmışdır və xalqın canlı danışmaq dili ilə daimi və sıx təmasdadır. Buna görə də burada, əvvəla, türk mənşəli leksik-semantik vahidlərin mütləq üstünlüyü müşahidə olunur, ikincisi isə, dialekt və şivələrlə əlaqə həmişə canlı xarakter daşıyır. Bu cəhətlər dil araşdırmaları üçün son dərəcə mühüm amildir. Digər tərəfdən, folklor sənəti sistemində özünəməxsus yer tutan aşıq poeziyası şifahi xalq ədəbiyyatının digər poetik formalarından fərqli olaraq, sırf danışmaq dilində yox, kifayət qədər dəqiq və müəyyən normalara malik olan şifahi ədəbi dildə yaranır və bu baxımdan da aşıq poeziyasının dil və üslub cəhətlərinin xüsusi olaraq araşdırılması zərurəti meydana çıxır.

Klassik aşıq poeziyasının yaradıcıları, canlı xalq dilinin bütün təbii imkanlarını klassik yazılı poeziyanın incəlikləri ilə məharətlə uyuşduran ustad sənətkarlar son dərəcə zəngin leksikona malik olmuşlar. Onların çoxu yazılı ədəbiyyatın poetik xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olduqları üçün canlı danışmaq dilinin və folklor poetikasının ifadə zənginlikləri ilə yazılı poeziya dilinin gözəlliklərini qovuşdurmaq yolu ilə aşıq şeirinə misilsiz vüsət vermişlər. Aşıq şeirinin musiqi ilə bilavasitə bağlı olması da ona xüsusi ifadə harmoniyası bəxş

etmişdir. Bu amil həm də aşiq poeziyasının forma və şəkilçə rəngarəng olmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Klassik aşiq poeziyasında Azərbaycan dilinin zəngin leksik imkanları tam əhatəli şəkildə öz ifadəsini tapmışdır və bu poeziya dilin digər cəhətləri ilə bərabər leksik özəlliklərin bütün çalarlıqlarının öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Aşiq sənəti nümayəndələrinin poeziya örnəklərində leksik-semantik xüsusiyyətlərini öyrənilməsi bu xüsusiyyətlərin bütövlükdə ədəbi dilimizin tədqiqi mövqeyindən qiymətləndirilməsi, ümumiyyətlə Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirmək imkanlarını daha da genişləndirir.

Aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi həm də ədəbi dilimizin lüğət tərkibi baxımından ümumi inkişaf prosesini öyrənmək üçün maraqlı dilfaktları verir. Azərbaycan dili leksikasının tarixi inkişaf xüsusiyyətlərini və ayrı-ayrı mərhələlərdə onun dəqiq mənzərəsini müəyyənləşdirmək üçün böyük imkanlar verən klassik aşiq poeziyasının dilçilik araşdırmalarına cəlb edilməsi həm də bu baxımdan son dərəcə faydalı ola bilər.

Aşiq şeiri Azərbaycan dilinin leksik-semantik potensialını və poetik üslubiyyatının imkanlarını əks etdirmək baxımından əvəzsiz bir mənbədir və onun dilçilik tədqiqatlarının əhatə dairəsindən kənar qalması həm də dilçilik elmimizin ümumi inkişafına bir məhdudluq gətirmişdir.

Bu xarakterli araşdırmalar həm də ona görə vacibdir ki, Azərbaycan dilçiliyində digər dil bölmələri tarixi aspektdə kifayət qədər araşdırıldığı halda, tarixi leksikanın öyrənilməsi tədqiqatdan nisbətən kənar qalmışdır.

Bu tipli araşdırmalar Azərbaycan ədəbi dili tarixinin mühüm bir sahəsinin-tarixi leksikaya dair elmi məlumat və biliklərin klassik aşiq poeziyasının verdiyi zəngin material əsasında daha da dərinləşdirilməsinə kömək ola bilər.